

HELLER ÁGNES

Bicikliző majom

KÓBÁNYAI JÁNOS INTERJÚREGÉNYE

Történetírás avagy memoár?

Közjáték Veszprémben (1998. II. 19. – az egyetem klubja)

Én nem emlékszem arra, mit csináltak az őseim Veszprémben. Csak arra, hogy anyám mit mesélt róluk. Anyám földözölte dédanyám szülőházát, amely ma is áll a Fő utcában – ha lenézünk a várból, ott bújik meg a katolikus templom oldalában. Ő beszélt nekem Balatonfüredről és Pápáról, Auer Lipótól, az Európa-bírú hegedűsről, akivel dédanyám jó viszonyban volt. Azt remélte, hogy zenei tebenség is kikerül majd a családból.

Nem az a lényeges, hogy ők voltak az őseim, hanem az, hogy anyám elbeszélésein keresztül az emlékezetemben élnek. Az ő legendáriumból érkezem magam is annak a konfliktusokkal teli változásnak a fájdalomát, amit a Budapestre való költözés okozott nagyanyámnak. Ha én ebben az interjúregényben János kérdésére elmondtam, hogy anyai ágon Veszprémből, apai ágon Bécsből, szefárdoktól eredtem, akkor az elbeszélésben létező világokról beszéltem, amelyek az emlékeim közepén élnek. Elmentem-e egy könyvtárba, megnézni, hogy valóban itt éltek-e az őseim Veszprémben? Bizony nem mentem el. Fölkerestem-e Bécsben egy levéltárat, hogy kikutassam, a Mellerek miként kerültek oda? Bizony nem. Elfogadtam azt, amit a családban meséltek róluk. Ezek az elbeszélések tartoztak az életemhez, mert átszűrődtek saját emlékeimbe. Ami a veszprémi és a bécsi annalesekben található, az nem az életem része. Kívül áll rajtam. Itt mutatható ki a különbség a történetírás és a memoár között. Egy kitűnő francia történész, Pierre Nora A memoár helye című könyvében azon sajnálkozik, hogy a modern emlékezésirodalom elvesztette a memoár műfaját. Manapság ha valaki memoárt ír, elmegy a könyvtárba, előveszi a korabeli újságokat, és megnézi, mi is történt aznap, amikor vele ez és ez történt. Ezzel a mozzanattal – mondja Pierre Nora – a memoár elidegenedik. Ugyanis a történetírásnak gyökeresen más funkciója van, mint a memoárnak, noha mindkét esetben fikcióról van szó. Mind a kettő: mese – csak más jellegűek.

Ha memoárt írok, belső történetet rögzítek; ha történetet írok, külsőt. A történetírás cselekvésről szól, és nem arról, hogy mi mozog az emberek fejében. A memoárnak több köze van Shakespeare-bez, mint Holinsbed krónikáikhoz. Nem a krónika eseményeihez kapcsolódik, hanem egy megragadhatatlan szellemhez: hogyan gondolkoztunk, milyen vágyak és szenvedélyek éltek bennünk. A memoár képes megjeleníteni a monológjainkat és a dialógusainkat is, nem csak a tetteinket. Ezért nem ültem be a könyvtárba, és nem olvastam el az újságokat. Nem azért, mert igazabbnak tartom azt, ahogyan én emlékszem, hanem mert azt akartam elmondani, ahogyan én emlékszem. Az énem autentikus elmondására törekedtem.

Nagyon sokszor előfordult, hogy miután megjelentek részletek ebből a memoárból, valaki fölhívott vagy írt, és „bebizonyította”, hogy ez és ez nem úgy történt. Erre mindannyiszor azt feleltem, hogy itt emlék áll szemben emlékekkel, ki tudja, hogy mi történt, én így emlékszem, te pedig amúgy. Konkrét példa. Litván Gyuri megírta, hogy nem igaz, hogy ő '56 lázas napjaiban fegyvert akart keresni. Az Értelmiség Forradalmi Bizottságában ültünk, Losonczy Gézárt vártuk, s egy csomó fiatal elment fegyvert keresni – és abban az időben, amikor szinte az utcán hevert a fegyver, ők nem találtak. Kicsit ironikusan emlékeztem erre. Egy jellemző helyzetet s a helyzet szereplőit kívántam egy adott történelmi fordulópont atmoszférájában felidézni. Csetlő-botló értelmiségieket, akik mégis szerepet – kisebbet, nagyobbat – játszottak a forradalomban. (Hogy ugyanezért kivégezték, bebörtönözték őket, vagy pályájukat derékba törték, nem ironizálható. De az akkori naiu magatartásuk igen.) Hozzájuk tartoztam, alacsonyabb szinten, magam is. Litván Gyuri tiltakozott az újságban, hogy ez nem így történt. Mire én azt válaszoltam, hogy ez a dolog a Losonczy Gézára való várakozás tépelődő izgalmasában esett meg. Vártuk, vártuk, hogy majd eljön, és megmondja, mit kell csinálni – de nem jött. A cikkváltás után Gyuri felhívott, és azt mondta, hogy rájött: ez tényleg így történt, ahogyan én emlékeztem, „de nem azon a napon, ahogyan te írtad, hanem két nappal később”. Ez bizony tökéletesen közömbös a memoár esetében. Az emlék valamibe rögzítődik. Ahogy

Shakespeare-nél is közömbös, hogyan húzza össze vagy tágítja ki az időt. Hamlet a szellemmel egy másodperc tört része alatt találkozik, mégis vagy tíz percet beszél vele a színpadon. Az álmok és emlékek dimenziói megfoghatatlanok az időben. A memoár ideje is olyan, mint a tragédiáké. Az időfaktor más szerepet játszik benne, mint a történetírásban. Nem krónikás-lineáris idővel van dolgunk. Abban az értelemben igen, hogy ami előbb volt, azt előbbre teszem, ami később, azt későbbre. De nem is egyszer figyelmeztetett János, hogy: „Ugorjunk előre. Ez a szereplő nem biztos, hogy szerepet játszik a további életében, de elég jelentős ahhoz, hogy az ő történetének a szálát elvarrjuk. Most meséld el, mi történik vele később, mert az emberek most kíváncsiak rá, és lehet, elsikkad, ha húsz évvel később térünk vissza rá, vagy azzal az idővel konfrontáljuk, amikor a te történetedben nem lesz többé érdekes figura.” A történésznek az a fontos, hogy mi történt előbb és mi később. Nem léphet előrébb egy folyamatban, mert azt még nem szülte meg az idő méhe. Más az ő műfaja.

Veszprém tebát az emlékeimben létezik. Anyám elbeszélése szerint a dédim, Fürst Jozefin ősei a XIII. századtól éltek Nagyszombatban, s öt évszázad után jöttek le Veszprémbe. Biztos rettenetesen előkelők lehettek valamikor, ők lehettek a zsidók között a hercegek, mert Fürst herceget jelent németül. Mindaddig ebben a hitben sütkéreztem, amíg Hanák Péter barátomnak el nem dicsekedtem vele. Ő csak legyintett: „Nem azért voltak Fürstök, mert előkelők voltak, hanem azért, mert a herceg birtokáról származtak. Az Esterházy hercegek zsidai voltak, ebben nincs semmi elegáns.” Ez a fejemben maradt. Nem tudtam róluk semmit. Nem volt történetük azon a kevésen kívül, amit anyám mondott róluk. Ma az itteni hitközség vezetője kezembe adott egy könyvet a Veszprém megyei zsidóság történetéről. Végigböngésztem benne a város zsidóságának névsorát. Megtaláltam a Fürstöket, s a nevek mellett ott állt: „rőfös kereskedő”. Ezt sem tudtam. Ha én idejöttem volna leellenőrizni, milyen foglalkozásokat űztek itt a Fürstök, az nem ugyanaz a legenda, ami a fejemben él róluk. Nem ugyanaz a történet, amelynek a tején felnevelkedtem. Nem mintha nem érdekelne Fürst rőfös kereskedő s az összes többi veszprémi Fürst, akiket ezek szerint nem az anyukám talált ki. De akkor is éltek volna, ha csak az én fejemben élnek. A másik veszprémi ágam a Berger családé, mert dédanyám egy Bergerhez ment feleségül, s nagymamám Berger Rozáliaként született. Ez már konkrétabb, mert anyám hivatalos irataiban ez valóságként szerepelt: „Anyja neve: Berger Rozália”. Ez már tény. Ugyanezt a helytörténeti kiadványt lapozgatva persze velük is találkoztam. A Bergerek e könyv szerint jelentős szerepet vittek a hitközség különféle bizottságaiban és intézményeiben. Ez a felfedezés semmit nem ad hozzá az én emlékeimhez. Csak a tudásomhoz. Ez történelem, nem memoár. Legfeljebb az tartozna a memoárhoz, ha egyszer majd arra emlékeznék, hogy Veszprémbe jártam egy író–olvasó találkozón 1998 februárjában, egy naptár szerint téli, de valójában derűs tavaszi napon, ahol mutattak nekem egy könyvet, s onnan megtudtam, hogy a Bergerek milyen társadalmi megbecsültségnek örvendtek. Ez tény, nem memoár – az ellenben igen, hogy én hogyan vettem e tényről tudomást. Nagyanyám Auer Gyulához ment férjhez, aki Pápáról a fővárosba költözve a Pesti Hírlap újságírója lett. Ligetire magyarosított. Az ő apjának testvére volt a hírneves Auer Lipót. A másik testvérének unokája lett Ligeti György zeneszerző. Az összes Auer Ligetire magyarosított, így lett anyám Ligeti Angyalka. Auer Lipótról nem a Vár utca 17 nevű veszprémi kiadó szép könyvéből szereztem tudomást, hanem onnan, hogy a dédim folyton mesélt róla. Hogy milyen nagyszerű volt és milyen tehetős. Arról azonban egyetlen könyv sem szól, hogy a környéken 48-as honvédek bujdosnak, akiknek a veszprémi kislányok félretették az ebédjüket, s kötélben, nagy titokban leeresztették nekik a barlangokba, ahol rejtőztek. Nem tudom, hogy ez a valóságban megtörtént-e. S hogy a dédmamám jól emlékszik-e. S hogy Ferenc József legénykorában járt-e Veszprémbe, s az elemi iskolában bonbont osztogatott-e nekik. S hogy Petőfi valóban Pipiskének szólította-e a dédit. Nekem ugyanis ez a múlt század közepi Veszprém az emlékezetemben, s ezt adom tovább a gyerekeimnek, unokáimnak. Vagy János magnetofonján keresztül ennek az interjúregénynek, ahogyan ő nevezi. A többi a történetírás Veszprémje, ami vagy igazolja ezeket az emlékeket, vagy nem. Kideríti, hogy Petőfi vagy Ferenc József – legénykorukban – jártak-e Veszprémbe. Én csak azt tudom, hogy az én életemhez hozzátartozik, hogy Petőfi a dédimet Pipiskének szólította.

A memoárban is lehet hazudni, de a memoárban nem az képviseli az igazságot, amit a levéltárak adatai visszaigazolnak. Hanem az emlékezet autenticitása. Hogy nem tagadom le magam előtt, amire kellemtelen emlékezni, vagy ha valami disznóságot csináltam. Az autentikusság adja a memoár igazságát. Lehet hazudni az önéletrajzban, de az nem abban áll, hogy nem

ellenőrzöm a tényeket az újságban. Nagyon sok mindent nem lehet ellenőrizni, és mégis hazugság. Az igazságnak itt más dimenziója és funkciója van. Az önéletrajznak sokkal több köze van az őszinteséghez, az autentikussághoz, mint a puszta ténytyszerűséghez. Nemcsak különbözőképpen emlékezünk, de különböző viszonyunk is van saját múltunkhoz. Az enyém meglehetősen ironikus. Ez természet kérdése. Másoknak ugyanazokhoz az eseményekhez lehet akár fennkölt a viszonyuk. De egyikről sem lehet azt állítani, hogy ez inkább igaz, mint a másik.

Meg kellene hagyni a memoár helyét a történetírásban is – építőké lenne. Különösen most, hogy az emlékezetet végképp helyettesítik a napsajtóval, a film- és videofelvételekkel, az archívumokkal, híradókkal. A sok emlékezetpótlóval elidegenedik a történetírás is, ugyanis a klasszikus történetírásban Hérodotosztól kezdve szerepe és helye van a közvetlen tapasztalatnak. A leghíresebb francia történetíró-iskola, az Annales köre ezt tagadja, s teljesen kizárja a személyes elemet a történetírásból. Ezt nevezi Nora a történetírás elidegenedésének.

A memoár lehet történelmi: a történelem, ahogyan én megéltem. Van olyan önéletírás, amelynek igen kevés köze van az emlékezőt körülvevő történelemhez. Az csupán egy történet, ahogyan ő megélte. Ez is, az is lehet autentikus. Nem tudjuk soha a történelmet úgy leírni, ahogyan az ténylegesen megtörtént. Az autentikusság nem abban van, hogy ugyanannak az eseménynek százféle szubjektív látását összegezzük, s abból valamilyen közös trendet kreálunk, amint ezt a történészek összehasonlító-mérlegelő módszere teszi. Hanem úgy kell ábrázolni a történelem egy-egy szakaszát, mozzanatát, fordulópontját, ahogyan akkor a szubjektum átélte. Semmit sem szabad megváltoztatni a mai álláspontom vagy érdelem szerint. Nálam ez involválja az ironikus viszonyt – mert megpróbálok a régmúlt eseményeit azzal az érzelmi töltéssel leírni, ahogy megtörténtük pillanatában felfogtam, s amibe ma ironikusan viszonyulok. Ha ma azonosulnék egykori önmagammal, nem lenne szükség távolságtartó iróniára.

Minden leírás-rögzítés: fikció. A történetírás is. A történelem csak a történetírásban létezik. A cselekvés maga nem látszik. A cselekvésnek csak akkor van nyoma – miként Hannah Arendt találóan megjegyezte –, ha leírják. A nagy történelmi hősök időnként felkiáltanak: „hogyan fogok belekerülni a Történelem könyvébe?” Mert amíg nem írnak oda be, addig nem létezem. Azt a könyvet azonban úgy írják, ahogyan valaki és valakik látták. S ebben már megjelenik a fikció eleme. Minden fikció. A memoár őszinte fikció. Mert megmondja, hogy ő fikció: úgy írom le, ahogy én láttam. A történetírás azonban bonyolultabb fikció, mert azt próbálja elhíttetni, hogy úgy írja le a dolgokat, ahogy azok valóban megtörténtek. Ami csak annyit jelent, hogy a valaki összehasonlítja-méri egymással, kritikailag feldolgozza a különböző memoárokat és leírásokat. Ha valamit homlokegyenest különbözően rögzítettek: akkor valaki hazudik. A történetíró judíciuma dönti el, hogy melyik forrást, melyik tanút fogadja el szavahihetőnek, s azokból mit épít be a saját kompilációjába. Nincs két történész, aki például az első világháborút ugyanúgy írná le, s akkor még az értelmezésekről nem is beszéltünk.

Akkor miért gondoljuk, hogy ugyanúgy emlékezhetünk ugyanarra a dologra, amit más-másképpen éltünk át?

A képet, amely egy ágyon rugdalódzó babát mutat – a legbanálisabb fotó a mi kultúránkban –, s amelyen én vagyok, szintén csak anyám elbeszéléséből ismerem. Nem az engem ábrázoló kép tudósít rólam valamit, hanem a képről szóló történetek, elbeszélések. Így, itt és ilyen körülmények között jöttem a világra, s amikor ilyen kisbaba voltam, ezt és ezt csináltam, itt és itt laktunk a kép exponálásának idején, ez és ez a személy így és így örvendett azon, hogy beléptem a történetbe. Ez még nem az én történetem. Hanem az övék, az elbeszélőké. Tőlük vettem át, s áramoltattam be egy kollektív történetbe, amely nagy folyóba, tengerbe siető erecskeként tart előre valamilyen végkifejlet vagy körforgás felé. Az én valódi történetem akkor kezdődött, amikor egy vonaton korom hullott a szemembe, s éreztem a számban a szőlő és a hazatérés édes ízét.

Ködkolostor

1957 áprilisában szólalt meg a telefon. „Lukács elvtárs honnan hív?” „Hazulról.” Másnap meg is jelent a kommuniké: Vas Zoltánt, Szántó Zoltánt és Lukács Györgyöt hazaengedték. Lukács érdekében a francia kommunista párt tiltakozott. Ezért jutott eszébe, hogy én menjek ki, és mozgósítsam a francia kommunista pártot, mert tudta, hogy őt Aragon tiltakozása hozta ki Romániából. Esetleg az olaszok is hasznosak lehetnek, noha az olasz kommunista pártnak kisebb a befolyása, de azokra is lehet építeni, ha Togliatti tiltakozik. Lukács azonnal meghívta a

tanítványokat vacsorázni a lakására. Először kaptunk vacsorameghívást, később is csak a születésnapjain tartott vacsorát, és mialatt ott vacsorázunk, megszólalt a telefon. Csönd. És egyszer csak azt hallottuk, hogy Gyuri bácsi azt kiáltja a kagylóba: „Több cső nem lesz, több cső nem lesz.” Visszajött az asztalhoz, és elmesélte, hogy Révai József rá akarta venni: most azonnal lépjen be a pártba, és az igazi kommunizmus érdekében támogassa őt a revizionizmus ellen. Gyuri bácsi erre válaszolta, hogy több cső nem lesz, őt Révai többé a csőbe be nem húzza. Arról is beszámolt, hol volt mostanáig, de nem részletezte, hogy ott milyen események zajlottak. Nem mondott semmit társaságban, ugyanis nem volt biztos benne, hogy a takarítónője nem az ÁVO besúgója-e. „Most jöttem rá, hogy Kafka realista író, mert ami velünk történt, őt igazolja – mesélte. – Fölszállítottak egy repülőgépre, nem tudtuk, hogy hova megyünk, leszálltunk egy helyre, azt sem tudtuk, hogy milyen országba érkeztünk, autóval elvittek bennünket egy kastélyba... ez csak Kafkánál fordulhat elő.”

Engem nem kerestek meg abban az időben. Az ÁVO Almásit hívta be állandóan. „Minden héten behívnak az államvédelmissek, és folyton rólad kérdeznek” – panaszkodott Miklós. „Ha az elvtársak annyira kíváncsiak Heller Ágnes véleményére, miért nem őt hívják be?” Azt válaszolta az ávos – ez volt a legnagyobb dicséret, amit életemben kaptam –: „mert túlságosan okos, és túljárna az eszünkön”. Az én ávos kalandjaim a hatvanas évektől kezdődtek. '56 után nem zaklatták sem Hermann, sem engem. Lehetséges, hogy arra gondoltak: minket még meg lehet nyerni.

Leszek Kolakowski Magyarországra küldte egy barátját, Andrzej Woroszilskit, a Pro Prostu tudósítóját, még '56 októberében. Woroszilski Leszek barátja volt, ő ajánlotta neki, hogy keressen meg. Elmondtam neki a véleményem a forradalomról. Ők intézték el, hogy hívjanak meg engem két hétre Varsóba, hogy közvetlenül informáljam a lengyel értelmiségieket az elbukott forradalomról és a kilátásokról. Woroszilski kiadta az emlékiratait a magyar forradalomról, engem álnéven szerepeltetett benne, most, '91-ben újra megjelentette, s ebben megírta, hogy az álnév engem fed. Litván ajándékozott meg a kötetel, az 56-os Intézet lefordította és kiadta magyarul is. Gyuri bácsi bízott meg azzal, hogy ne csak információt adjak, hanem intézzem el az összeköttetést is a francia és az olasz párttal.

Négyszemközt elmesélte, hogy a jugoszláv követségen eleinte Szántóval, Újhelyi Szilárddal volt jóban, Nagy Imrével feszült volt a viszonya, nem igazán érintkezett vele, Nagy Imre is elzárkózott tőle. Aztán meg módja sem lett volna az érintkezésre, mert miután kiszállították őket repülőgéppel, nem sokra rá elkülönítették őket egymástól. Szántó már ott, ahogy később Snagovban is, presszionálta, hogy határolja el magát Nagy Imrétől. „Erre olyan méregbe jöttem – mesélte Gyuri bácsi –, hogy átültem egy másik asztalhoz, mert nem tudtam ezzel az emberrel egy asztalnál enni. Azt mondtam neki, amit később az ávosoknak is: »Ha Nagy Imre mint szabad ember Budapest utcáin sétál, és én találkozhatom vele, és azt mondhatom, gyere, üljünk le egy eszpresszóba, akkor elhatárolom magam Nagy Imrétől, de amíg Nagy Imre a rabtársam, addig én egyetlen kritikai szót róla sem magánemberként, sem nyilvánosan mondani nem fogok – legkevésbé maguknak.«” Át is ült Táncos Gáborék mellé, és a fogvatartottak gyerekeivel foglalkozott. Szántót ezzel izolálta. Szántó gyalázatosan szerepelt később a Nagy Imre-perben, vallomást tett Nagy Imre ellen, Gyuri bácsi ezért többé szóba sem állt vele. Furcsa etikája volt: egyfelől a pártot nem szabad elárulni, mert „a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus”, másfelől meg a rabtársamat nem árulom el a kommunista államnak. Gyuri bácsiban a polgári tisztesség és a kommunista cinizmus olyan furcsán keveredett egymással, hogy időnként tökéletesen a polgári tisztesség abszolút álláspontjára helyezkedett, máskor pedig a kommunista cinizmuséra. Patrícus volt. Amikor meghívták Weimarba egy ünnepségre, ő külön asztalnál evett, mert Walter Ulbricht látta vendégül Thomas Mannt, Gyuri bácsit azonban a kisebb szobába küldte a másodrangúakkal. Megkérdeztem, hogy beszélgettek-e Thomas Mann-nal. Ő ugyan nem kereste meg Thomas Mannt, aki az Ulbrichttal együtt ebédelt! „Miért?” „Patrícus vagyok, mint ő. Ilyet csak plebejusok csinálnak.” Patrícus módjára viselkedett Nagy Imre dolgában is. „Akkor inkább akasszanak föl, de a rabtársammal szemben nem mondok semmit” – így beszéltek a magyar urak is. Ezt egy régi kommunista nőtől tudom, aki együtt ült börtönben magyar arisztokratákkal, és amikor az arisztokratákat levitték az óvóhelyre, a kommunista lányokat pedig nem, akkor egy Andrassy gróf azt mondta: „Amíg a kommunista kisasszonyok fönnt maradnak, én is fönnt maradok.” Gyuri bácsi is úriember volt. Romániai magyar smasszert küldtek rá, hogy rábeszélje őt az elhatárolódásra. Próbálta a smasszert filozófiára oktatni, aki teljesen feleslegesen igyekezett őt meggyőzni. Később fölvitették Bukarestbe, hogy találkozzon a magyar küldöttséggel, Kiss Károly vezette a delegációt:

visszaengedik Magyarországra, ha engedményeket tesz, ha önkritikát gyakorol, és ha Nagy Imrét nyíltan megbírája – ajánlották. Három napig győzködték. „Nem, nem, nem, én visszamegyek a rabtársaimhoz, én nem akarok itt maradni, visszamegyek hozzájuk Snagovba.” Egy hasznát vette a bukaresti intermezzónak: „Vásároltam magamnak egy nagyszerű überzihert, hideg volt, és egy kitűnő kabátot vettem magamnak Bukarestben.” Még 1970-ben is igen elégedett volt vele, mert amikor Jánossy Mária el akarta cipelni télikabátot vásárolni, így ellenkezett: „Nem kell nekem télikabát, én '56-ban egy olyan nagyszerű überzihert vettem Bukarestben, az még ma is nagyon megfelel.” A makacssága kifizetődött. „Többé önkritikát nem gyakorolok! Elég volt! Tudja, Ági, ha én tudtam volna a Rudas-ügyben, hogy engem akkor nem végeznek ki, mint Rajkot, én akkor nem gyakorolok önkritikát. Nem tudtam, hogy a moszkovitákat nem börtönzik be, és nem végzik ki. Most már okosabb vagyok, több cső nem lesz.” Ezt a kifejezést megszerette.

'57 tavaszán, a rövid, alig két hónapos szemeszter alatt az egyetem alig különbözött a régítől: a tisztoztatások még nem kezdődtek meg, a diákok zűrzavarosan beszélgettek, nem voltak retorziók. Eörsi Pistáékat ugyan bebörtönözték, és sok embert hurcoltak internálótáborba. Ünnepek, évfordulók előtt bezárták, aztán kiengedték őket. Begyűjtenek-kiengednek, begyűjtenek-kiengednek, ezt még nem vettük olyan komolyan. '57 őszén azonban, amikor a halálbüntetések híre elterjedt, fokozódott a rettegés. Az egyetemen az Etikámat adtam elő. Tíz év múlva jelentették meg *Szándéktól a következményig* címmel, de úgy, hogy az utolsó szálig minden politikai vonatkozást ki kellett belőle húzni, mert különben még akkor sem lehetett volna kiadni. Csak az elmélet maradt benne. Lehet, hogy valakinek még megvan ez a jegyzet, engem igen érdekelne. Etika címen szidtam Sztálint és a rendszert. Persze etikáról is szó esett: mi a szándék, mi a következmény, mi a jó, mi a rossz. Kiadtam egyetemi jegyzetben is. Nem csodálom, hogy nem szerették. Megjelent róla egy kritika a Filozófiai Szemlében, Földesi Tamás és Makai Mária tollából: megírták, hogy így gondolkozik egy ellenforradalmár, rosszabb vagyok Kolakowskinál. A Magyar Filozófiai Szemlét egyébként én indítottam, '56-ban az első számot még én szerkesztettem: Lukácstól, Fogarasitól és minden jobb magyar filozófustól szerepelt benne egy-egy írás. Még a forradalom előtt jelent meg, s a második számán dolgoztunk, úgy terveztük, hogy '57 tavaszán kerül az olvasókhoz. Ebbe küldött Szigeti József egy cikket, amiben az „ellenforradalom” szó szerepelt. Visszaadtam: az a cikk, mely '56-ot ellenforradalomnak írja le, a Filozófiai Szemlében az én szerkesztésemben nem közölhető. Azonnal leváltottak.

A fordulat lassan állt be: lassan ölik meg az embert, ráérős, kimért tempóval vágják le a fejeket. A terror '57 telére állt be teljes mértékben. Akkor kezdtek akasztani. Obersovszky Gyula és Gáli József először egy-egy évet kapott, a följobbvitelinél pedig már halálos vagy életfogytiglani ítéleteket hoztak. Az ügyvédek mindenkit lebeszéltek a fellebbezésről.

'57 tavaszán a „népi demokráciákba” még kiengedték az embert. Varsóban találkoztam Leszekkel, s aztán az ő révén Zygmund Baumann-nal, Brusszal: szociológusokkal, közgazdászokkal. Neves lengyel értelmiségiek, akik még a hatalom központjában voltak. Gomulka már kezdett elmozdulni a reformtól az antireform irányába, de ebben az időben a reformerek még pozíciókban ültek, csak '68-ban lettek kirepítve. Leszek is egyetemi tanár volt. Volickin keresztül jutottam el a Lengyel Írószövetséghez. Elküldték a két levelet Togliattiéknak és Louis Aragonnak, a tiltakozások ügyében. Állítólag foganatja is volt, de nem tudom, hogy az enyémnek-e vagy millió másénak, akik ugyanezért az ügyért dolgoztak, mindenesetre a tiltakozások megérkeztek. Lengyel barátaim arra voltak igazán kíváncsiak, mi történik Magyarországon a forradalom után, s milyenek a kilátások a jövőre nézve. Ezúttal a pesszimizmusunkkal szinkronban voltunk. Eddig az volt az érzésünk, hogy ha egyikünknel sötét a helyzet, akkor a másik országban világosabb. A lengyelek sem bíztak abban, hogy náluk másképp lehet. Náluk sem lesz a reformból semmi: mindenkit elnyel a sötét alagút.

Az alagút más, mint a verem. Személyes sorsomat veremnek éreztem, az alagút azonban az egész országot nyelte el. Ez nemcsak az én sorsomat érintette, de azokét is, akik fönt, pozícióban voltak. S az egész ország zakatolt befelé a sötét alagútba. Az alagútnak egyszer vége lesz, csak azt én nem fogom megérni. Hosszú ideig is tartott, nagyon hosszú ideig, '89-ig. És sokan nem is értek ki a világosságra. Egy rossz verset szavaltam a török hódoltságról, amire csak töredékeiben emlékeztem. Nem tudom, ki írta ezt a verset, gimnazista koromban tanultam Erzsébet nénitől, ő is politikai célzattal szavalt a hitlerizmus idején. „Éjszaka jön, százötven éves éj, és aki éjben születik,

az mit csináljon, dolgozzon, imádkozzon, tűrjön, várjon, míg ... könnyből fakadt kenyerét megette, mert változnak a csillagok felette.” Igen, igen, alagútlakóként fejezem be ezt az életet.

Még végigtanítottam a félévet, de tudtam, hogy nincs remény, tudtam, hogy készítik már elő az eltávolításomat az egyetemről, s ezzel az eltávolításomat a gondolkodástól, az értelmes beszélgetésektől, a munkától, a könyvek szagától. Mindattól, amit az élet értelmének hittem.

Májusban léptem be az MSZMP-be, és már a következő márciusban ki is zártak onnét. Makai Mária a legjobb barátnőm volt. Ő jelentett fel a pártnál.

A *Szándéktól a következményig* kéziratát először neki adtam oda baráti bírálatra. Még nem volt neve. A történelemtől ő, a burzsoá zsidó lány csak a marginalizálódást és a folyamatos elszigetelődést kapta. '56-ban már eldöntötte, hogy kommunista lesz. Most eljött az ő ideje. Elmélyült ugyan a politikai ellentét közöttünk '56 után, de még mindig úgy tudtam: ő a legjobb barátnőm, ezért adtam oda neki a friss kéziratot. Ámde ahelyett, hogy elmondta volna a véleményét, feljelentést írt a pártnak. Figyelmeztette az elvtársakat, hogy milyen ellenforradalmi szöveggel lázítok az egyetemen. Életem legjelentősebb női barátsága ért véget. Nem álltam többé szóba vele. A nyolcvanas években levelet kaptam tőle Melbourne-ben: tudja, hogy én nem akarok vele szóba állni, de meg kell értenem őt, mert amit akkor ellenem írt, az a meggyőződése volt, és szeretné, ha válaszolnék. Nem tettem. Amikor 1990-ben visszajöttem, és először tartottam előadást a bölcsészkaron, odajött, és fölszólt ellenem. Úgy válaszoltam neki, mint bármely más hallgatónak. Ő most a Munkáspárt tagja, és a Munkáspárt ideológiájának nevében mindig letolt, mint a régi időkben, de megunta, és most már nem jár az előadásaimra. Megtanultam az elemi iskolában, hogy két aljas ember van: a spicli és a stréber. Makai Mária úgy viselkedett, mint egy iskolai spicli. Kritikája tartalmának nincs köze ahhoz, amit a barátja ellen tett. Stréberré sok okból válik az ember. Hanna Arendt parvenü-fogalma rokonságban áll a stréberével. A parvenü alulról jön, és fölfelé stréberolja magát. Megfigyelhetünk nem alulról felfelé törekvő strébert is, aki középről vagy felülről törtet lefelé. A stréber nemcsak érvényesülni akar, hanem meg akarja mutatni, hogy ő jobb a többieknél. Az a vágya, hogy apuka, a tanító bácsi, a miniszterelnök megdicsérje. S ezért őt a többiek irigyelik, féltékenyek legyenek rá – ebben leli szinte érzéki örömét. A stréber jelensége nem okvetlen a társadalmi mobilitással vagy a versenyhelyezettel függ össze. Példányait a nemesi udvarokban is megtalálhattuk, Shakespeare remekül ábrázolta az örök figurát, aki mindig az uralkodó vagy a főurak fenekét nyalta. Versenyezni, győzni a piacon, több pénzt keresni: kapitalista dolog. A stréberség feudális vagy még „törzsökösebb” atavizmus. Benne munkálkodik a karizmatikus apa elismerése iránti igény, hogy az apa-vezér jobban ismerjen el, mint bárki mást. A parvenü is hasonló után liheg, nemcsak az hajtja, hogy több pénze, hanem hogy hosszabb hivatali címe, nagyobb rangja-plecsnije legyen. Gyuri bácsi is azért került konfliktusba parnevü családjával, mert az nemességet akart. Apja be akart kerülni a magyar nemességbe. Azt akarta, hogy elismerjék. A zsidó asszimilációnak ez a formája: stréberség. Ha a zsidó sok pénzt akar keresni, az normális. Ellenben ha be akar kerülni az uralkodó osztályba, grófságra ácsingózik, ha az után liheg, hogy a Parlamentben csücsüljön, hogy meghívja őt az arisztokrata vacsorára, és hogy elvegye a lányát feleségül, az egyszerre hücpe stréberség és parvenüség. Makai strébersége is innen ered. Furcsa stréber volt: ellenstréber. Burzsoá és zsidó származása miatt a Rákosi-korszakban éppúgy idegennek számított, mint Horthy alatt. Én épp ezért barátkoztam vele. Mert osztályidegen volt: pária. Nem tudtam, hogy valójában parvenü. '56-ban végre föl tudott ugrani az akkor kezdődő új világ vonatára. Megmutathatta: kommunistább a proletárnál, a szegényparasztnál, ő a superkommunista. Így akart magából személyiséget kovácsolni: „Most aztán megmutathatom, hogy az vagyok, aki nem vagyok. Azzá lehetek, amivé kreálok magamat.” '56 tíz napja alatt elment megvédeni egy pártházat, amelynek semmi szüksége nem volt az ő védelmére. De nagyon meg akarta mutatni, hogy ő igazi, hogy ő tényleg úgy gondolja, és aztán tényleg úgy gondolta, mert annyira mutatta, hogy tényleg gondolta is. A legjobb barátnője odaad neki valamit bizalmasan, s ő ebből följelentést gyárt a pártnak: leleplezi a pártnak az ellenforradalmárt, a revizionistát. Ez beletartozott az ő szemében a jó kommunista imázsába. Az én szememben viszont a csirkefogóságéba. Földesi megváltozott, szégyelli, elnézést is kért azért, amit akkor öszszefirkált. Régen volt. Az más. Földesi nem volt soha a barátom. Ha valaki ír ellenem valami förmedvényt, az önmagában még nem ok arra, hogy ne álljak vele többé szóba. Ha viszont az illető a legjobb barátnőm is, és nem mondja meg, hogy följelent, akkor vége a barátságoknak.

A fegyelmi egyszerűen zajlott le. Behívtak a bizottsághoz, elsorolták a bűneimet. Szigeti József regnált mint kultuszminiszter, ő volt a felsőoktatás feje. A Pártközpont és Szigeti József eldöntötték, hogy tisztogatás lesz az egyetemen. '58 első felében rúgták ki azokat, akik részt vettek a forradalomban. Tanítványom, Garai Laci levelet írt a Pártközpontnak, és tiltakozott a kirúgásom ellen – olyan édes volt, mert azt hitte, hogy ezzel még elér valamit.

Eleve tudtam, hogy mi a döntés, de el kellett mennem a komédiára. Elővették Makai Mária feljelentését. Miket mondok a jegyzeteimben? Megpróbáltam egy filozófiai kiselőadást tartani.

Igyekeztem filozófiával válaszolni a politikai kérdésekre. „Mire gondoltam, mikor azt mondtam, hogy itt terror van?” „Arra, hogy a cél nem szentesíti az eszközt.” „Miért szídom az államot?” „Én Platón *Államáról* beszéltem, és az az állam egy kétezeröttszáz évvel ezelőtti állam volt, s az így és így nézett ki”, s elkezdtem nekik Platón *Államáról* magyarázni. Direkt kérdéseket tettek föl, én pedig mellébeszéltem. Egy órán keresztül tartott a kihallgatás. Azt mondták, menjek ki és várjak. Három és fél órát vártam. Tudtam, hogy a döntés megvan, és Kardos Lajos pszichológiai professzor – ezért emlékszem az ő nevére, arcára – kijött hozzám, és azt mondta: „Kedves Heller elvtársnő, úgy szégyellem magam, nem kér egy pohár vizet? Nem szeretne egy pohár vizet inni? Nagyon szégyellem...” Háromszor is kijött. „Ne haragudjon, hogy ez ennyi ideig tart.” Nem tudom, hogy szótöbbséggel vagy egyhangúlag fogadták-e el az elbocsátást, az ember ezt sose tudta meg, és nem is érdekelt. Közölték, hogy eltávolítanak az egyetemről, de lehetővé teszik, hogy középiskolában tanítsak. Sőt, még azt is megengedik, hogy kiválasszam magamnak azt a középiskolát, amelyben tanítani szeretnék, és elém raktak egy listát. Vakon rávágtam, hogy abban a középiskolában, amelyik a lakásomhoz a legközelebb van. Ez a Kossuth Zsuzsa Gimnázium volt. Márkus Gyuri jött fel hozzám, és József Attila-verseket szavalt nekem. Egész életemben nem fogom ezt neki elfelejteni, akármi történjen velem, mindig jó barátom lesz – mondtam neki. '57-ben jött haza a Szovjetunióból. Abban a pillanatban, amikor én még párttag voltam, őt nevezték ki pártcsoportvezetőnek. „Úristen, Pista, ránk küldtek egy borzalmas alakot, a Szovjetunióból, egyenesen a Lenin Egyetemről szalajtották, hogy itt ellenőrizzen minket” – szörnyülködtem Hermann-nak. Másnap azzal jöttem haza: „Beszélgettem ezzel a fiúval, rájöttem, hogy helyes fiú, annak ellenére, hogy a Szovjetunióból jött vissza.” Lassan megbarátkoztam vele és a feleségével, Marisával. Nemsokára a legbensőbb baráti körünkhöz tartoztak, és rajtuk keresztül Lukácséhoz is.

Hermann akkoriban az Akadémia Filozófiai Csoportjában dolgozott, de nem sokáig. Ott is rendeztek egy Lukács-vitát. Már nem tudom pontosan, mikor. Mindenkinek nyilatkoznia kellett Lukácsról. Ekkor írt Fogarasi Lukács ellen cikket. Hermann megvédte Lukácsot, és őt is kirúgták. Egy másik gimnáziumba, a Kaffka Margitba száműzték.

Pártfegyelmet a Központi Ellenőrző Bizottság rendezett számomra '58 őszén. Már tanítottam a Kossuth Zsuzsában. Nem a helyi pártszervezet folytatta le ellenem a fegyelmet. Fejemre olvasták az '56-os „ellenforradalomban” való részvételt, amiért kizártak. Fellebbezésnek helye nincs. Nagyon dühös voltam, azt hitték, hogy szomorúságból, pedig a feszültségtől, idegességtől fakadtam sírva, s erre valaki megszólalt a bizottságból: „Ne sírjon, Heller elvtársnő, már jobb elvtársakkal is előfordult ilyesmi.” Ott is védtem az álláspontomat. Azt mondták, „ellenforradalmi tevékenységért...” Azt válaszoltam: „Nem ellenforradalom, forradalom volt, nem történt antiszocialista agitáció.” „Ellenforradalmi irományokat írt és terjesztett az egyetemen...” „Etikáról írtam, s az tudományos kérdés.” Mondtam a magamét, miközben tudtam, hogy tökéletesen fölöslegesen beszélek. Néztem az üres arcokat. Feszült voltam. Az ember mindig fél. Magától. Ilyen helyzetekben attól fél: hátha enged nekik, hátha az utolsó percben mégis önkritikát gyakorol. Vibráltam a feszültségtől, ezért radikálisabban beszéltem, mint beszéltem volna, mert meg akartam előzni, hogy engedjek. Olyan pökhendi voltam, amilyen pökhendi csak lehettem. Nehogy valami megroppanjon bennem. A börtöntől akkor már nem féltem. Amikor a tanszéki könyvtárban „talált” revolver ügyét nem erőltették tovább, racionálisan arra a következtetésre jutottam, hogy nem akarnak lecsukni. Lukács kiengedése után meg is bizonyosodtam erről – őt akadémiai címe meghagyásával nyugdíjazták –, úgy éreztem, nem engedhetik meg maguknak, hogy a legközelebbi tanítványait lecsukják.

„Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni.” Nem is bántam, hogy mindenünnen kirúgnak. Először az akadémiai pozícióból, aztán az egyetemről, a pártból, mindenhonnan. Itt volt a pokol, ide akartam jutni. Az emberek, ha megláttak, átmentek az utca másik oldalára. Úristen, nekem '56-ban mindenki hízelgett. '56-ban rengeteg barátom volt. Folyton hívtak telefonon, hogy találkozzunk, eszpresszózzunk, s búgták, búgták a fülemben, hogy milyen kiváló

vagyok. Ezek közül a „barátok” közül szinte senki sem maradt meg. Azt hittem róluk, hogy ténylegesen szeretnek és jót kívánnak nekem, ténylegesen barátságosak és becsülnek.

A telefon elnémult. Mindazok, akikkel az egyetemen találkoztam, vagy akik kollégáim voltak, kitörölték a noteszból a számomat. Tagja voltam a Filozófiai Bizottságnak, a Filozófiai Szemle szerkesztője voltam. Ezekről a tisztségekről mind lemondtam. A lemondás pillanata után nem köszöntek vissza az utcán. Mintha soha nem ismertek volna, úgy mentek el mellettem, vagy tüntetőleg elfordították a fejüket. Rájöttem, hogy ezek nem szeretnek. Se nem becsülnek, se nem szeretnek, se nem a barátaim. Ugyanakkor egyszer mégis hízelegtek nekem. Nem tudtam eldönteni, hogy azért voltak-e barátságosak, mert hízelegtek nekem, és valójában nem érdeklém őket, vagy pedig igazán barátságosak szeretnének lenni velem, és most csak azért mennek át az utca másik oldalára, mert félnek. Sohasem voltam bizalmatlan az emberekkel szemben. Eddig „előítéletesen” bíztam bennük, mindenkivel beszélgettem mindenről és mindenkiről. Azt hittem, amit beszélünk, köztünk marad. Szabályt erősítő kivételek is akadtak: szegény Józsa Péter – később nagyimrista, le is ültették – amikor nem tetszett nekem a *Tavas az Oderán* című film, rohant Békésiné párttitkárhoz jelenteni, és kisserkesztettek a faliújságon, hogy nekem a szovjet filmek nem tetszenek. Akkor is tudtam, hogy akadnak az emberek között, akik jelentgetnek, alapjában véve mégis bíztam bennük. De ott és akkor megszűnt a bizalom. Hirtelen rájöttem arra, hogy „ne tékozz a bizalmadat”, sokat szavaltam ezt a József Attila-verset. Ettől kezdve nem tékoztam. Bizalmatlan lettem. Furcsa módon, amikor '89-ben visszajöttem, még élt bennem ez az emberekkel szembeni bizalmatlanság, olyan hosszú ideig szorongatott, nagyon meg kellett magamat erőltetni, hogy levetkőzzem: „Nem kell most már bizalmatlannak lenni, hagyjuk ezt most már abba!” Próbáltam valahogy leküzdeni, hiszen nincs a természetemben. Csak hát menthetetlenül elvesztettem az eredendő bizalmamat, s ma is csak a kipróbált emberekben bízom. Akkor azt mondtam magamnak: „Minden embert kétszer kell megismerned. Egyszer, mikor nagyon fent van, és egyszer, amikor nagyon lent. Egyszer, amikor te vagy fent, s egyszer, amikor te kerülsz mindennek az aljára. És ha mindezen próbákat kiállta a barátság, akkor jöhet a bizalom. Ha valakit nem minden szituációban ismersz meg, sohasem tudhatod, hányadán vagy velem!” Hosszú ideig ehhez tartottam magamat. Most már nem muszáj, mert úgy hiszem, hogy többé nemigen lehet engem letaposva látni, és sok embert én sem ismerhetek meg eltaposva, úgyhogy meg kell elégedjek azzal, hogy annak ajándékozok bizalmat, akiről úgy érzem, hogy bizalmat érdemel.

Nem csak kommunista seggnyalók és nem csak a hatalom csúcsain elhelyezkedők éltek ebben az országban '56 után. Vitányi Ivánt idézem, akinek olvastam az életrajzát, amelyben egy másik stratégiát írt le. Ő a magyar népi mozgalomból jött, és azt vallotta: inkább lesz gyom, ha már növény nem lehet itt. Tehát azt a gondolatot igyekezett megvalósítani, hogy itt azért valamit mindig kell csinálni: pici helyen, kevés mozgáslehetőséggel, de ott kell lenni. Én ezt akkor nem tartottam tisztességesnek. Abszolutista voltam, és azt mondtam: vagy-vagy. Ha virág nem lehetek, akkor ne legyek gyom sem! Apám ugyanezt tartotta a harmincas évekről, amelyben nem kívánt érvényesülni, annyira nem azonosult vele. Én is úgy éreztem: ebben a világban, ebben az időben még gyomként sem kívánok megkapaszkodni. Persze nem egészen úgy alakult, ahogyan eldöntöttem, hiszen a hatvanas években volt valami kis fordulat, de az ötvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig ebben a tudatban éltem. Megvonták az útlevelemet, amim ugyan sohasem volt, de azért időnként kimehettem, majd újabb körben a publikációs tilalom következett.

Nem is kértem már útlevelet, mert tudtam, hogy visszautasítás lesz a vége. A publikációs tilalmat kerek perccel megmondták. Beküldtem egy cikket valamelyik irodalmi folyóiratnak, és levélben visszakaptam a kéziratot azzal, hogy tőlem nem közölhetnek. Szigeti József, aki a Filozófiai Szemlét is szerkesztette, a szemembe vágta, hogy a párt – helyesen – megtiltotta, hogy tőlem bármit közöljenek. Viszont ha két évig jól viselkedem, akkor – kizárólag filozófiai szakfolyóiratban – publikálhatok. Három vagy négy évvel később jelent meg az első cikkem, egy Rousseau-ról szóló tanulmány, a Filozófiai Szemlében. Addig semmi sem jelent meg tőlem, egyedül csak a katolikus lapok közöltek. A Vigiliában legalább három írásom jött le.

A Vigiliából írtak vagy üzentek: ha senki más nem közöl, ők szívesen kinyomtatják az írásomat. Kezdetben a Vigilia volt az egyetlen csatornám a megjelenésre. Később, a hatvanas években a készülő könyvemből is küldtem nekik részletet. A Vigilia még a hatvanas években is ellenzéki megnyilvánulást jelentett. Furcsa volt nekem, mint zsidónak, azt mondani, csak a katolikusok közölnek, az állam nem, mert nekik ellenség vagyok.

'47-ben érettségiztem, '57-ben tartottuk az első érettségi találkozót. A Belvárosi Kávéházban ültünk egy asztal körül, az érettségizettek és a tanáraink egy része. Körülbelül harminc fölött volt az érettségizettek száma, de nemcsak az érettségizettek jöttek, hanem azok is, akik már hetedik-nyolcadikban átmentek az állami iskolákba, amikor a zsidókat már fölvetették oda. Ugyanakkor az érettségizettek egy része kiment Izraelbe, ők persze nem lehettek velünk. 1957 májusában mindenki rám támadt azzal, hogy ellenforradalmár vagyok. Majdnem sírtam. Ez a zsidó gimnáziumi lányosztály '56-ot ellenforradalomnak tekintette akkor, és úgy érezte: veszélyeztetve volt. Én voltam az egyetlen, aki kiálltam a forradalom mellett. Persze aki nem tekintette volna annak, az nem volt ott. Egyesek régen Izraelben éltek, mások pedig éppen '56-ot használták ki, hogy elmenjenek. „Miért támadom én ezt a kitűnő kormányt, miért támadom Kádárt, mi a problémám Kádárral, miért védem az áruló Nagy Imrét, miért védem azokat, akik tönkretették a szocializmust, akik vissza akarták állítani a kapitalizmust, jobboldali politikát akartak Magyarországon, azokat, akik visszahozták Mindszentyt?” Az egész '56 egy csomó gyerek számára, már 28 évesek voltunk, Mindszenty beszédét jelentette. Mindszenty beszédét olyan fenyegetőnek érezték, hogy őt asszociálták a klerikális reakcióval és az antiszemitizmussal, noha ennek semmi alapja sem volt. Edit volt a hangadó. Kohn Edit kommunista funkcionárius volt, a bátyja is az illegális kommunisták közé tartozott, s ő már akkor a kommunizmus mellett érvelt a gimnáziumban, amikor én cionista csoportot vezettem. Mások is megtámadtak, neveket nem említek, mert később sokan közülük a rendszer ellen fordultak. Kiléptek. Nincs senkinek királyi és hercegi privilégiuma azért, mert valamivel korábban szakadt el a kommunizmustól, mint mások. Van, aki hétfőn, van, aki kedden, van, aki szerdán, van, aki csütörtökön jött rá arra, hogy „ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van”.

Szerintük a Mindszenty-beszéd reakciós volt, vissza akarta állítani a feudalizmust. Az érvek olyanok voltak, mint a nem zsidókéi. Nem emlékszem például olyan kijelentésre, hogy '56 antiszemita lett volna. Ezek kommunista érvek voltak, nem zsidó érvek. Persze az én osztálytársaim többek között azért lettek kommunisták vagy kommunista funkcionáriusok, mert zsidók voltak, ez belejátszott a választásukba. A legközelebbi osztálytalálkozónk, amelyikről már jó emlékeket őrzök, '87-ben volt. Szinte mindenki megváltozott, ehhez hosszú időnek kellett eltelnie. A társaim ismerték Lukácsot, és elítélték az '56-ban játszott szerepéért. Őszintén beszéltem. '56-ban eldöntöttem, és ehhez az önmagam fölállította követelményhez tartottam is magam, hogy nem hadoválok. Lehet, hogy nem írok le mindent, mert ha mindent el akarok mondani, nem jelenik meg. De privát társaságban azt mondom, amit gondolok, sohasem mondom azt, amit nem gondolok. Tehát amikor megkérdezték, mi a véleményed erről-arról, én nem beszéltem mellé. „Forradalom volt.” Kiálltam Nagy Imre és a demokratikus rend mellett, mert Rákosi számomra a zsarnokságot testesítette meg. Nem fogtam be a számat, nem is akartam.

Csupa elvtársnők voltak kérdőre, akik azt hitték magukról, hogy nem zsidók. Egy zsidó gimnázium érettségi találkozásán csupa nem zsidó jelent meg. Az égvilágon senki sem beszélt arról, hogy zsidó, és mintha nem is lett volna ez kérdés. Az én számomra sem. Nem emlékeztünk arra, amit átéltünk. Nem gondoltunk a deportáltakra, nem gondoltunk a halottainkra, nem gondoltunk a kivándoroltjainkra. Kizárólag '56-ról beszéltünk. Negyvenéves érettségi találkozónkon kezdtünk először beszélni arról, hogy mit éltünk át mint zsidók. '87-ig érett az idő méhe, hogy ezt megszülhessük.

*

Ki kellene vonulni a világból! És megteremteni a külön világot. Egy közösséget, ahol egyformán gondolkozó emberek beszélgetnek, közös életet élnek – politikától függetlenül. Hermann Pista és én, Szerdahelyi István és Passuth Krisztina, Kende Laci és Gábor Eszter, Surányi Bálint és az akkori felesége, Klári, Vajda Misu és Háber Judit. Mi voltunk a „ködkolostor”.

Szerdahelyi István önéletrajzi könyvében megírta a ködkolostor történetét. Röviden így lehetne összefoglalni: minden kurva szűz volt valamikor. Szerdahelyit forradalmár lírai költőként ismertem meg, aki a forradalom utóéletének hangulatában írta verseit. Könyve ott végződik, ahol kurva lesz belőle. Amit megír, pontos. Idézi a saját verseit, amelyek nemcsak az akkori mérték szerint, de ma is jó és ihletett költeményeknek számítanak. Tehetséges, rokonszenves fiatalember volt. Kende Laci akkor a Történettudományi Intézetben dolgozott, később a Kossuth Könyvkiadónál szerkesztőként, a régi jó barát nemrégiben rendezte sajtó alá Feri Dosztojevszkij-könyvét – felesége Gábor Eszter

építészettörténész. Surányi Bálintot rég elvesztettem, szociológus lett belőle, Feri volt gyerekkori barátja; a futball pszichológiájáról akart könyvet írni, Klári, a felesége nyelvész, korán meghalt. Kendéék hozták Vajda Misut és Háber Juditot. Misut ismertem, mert rövid ideig tanítottam őt a Lenin Intézetben. Fehér Feri és akkori felesége, Telegdi Mari biokémikus tartozott még hozzánk.

„*Ködkolostor fenn az égen, ó, hogy indulnánk feléd, énekelve a szabadság énekét...*” – valami ilyesmi himnuszt fújtunk. Közösen írtuk, Szerdahelyi, a költőnk öntötte végső formába. Hozzáfogtunk, hogy fölépítsük a saját kis otthonunkat abban a borzalmas világban, hogy csak azért is jól érezzük magunkat.

A kirándulások mellett minden héten összejöttünk nálunk, a Falk Miksa utca 24. belső szobájában, egy rosszul fűtött vaskályha mellett. Egy kilós kenyeret, pár szál kétforintos kolbászt tettünk az asztalra, törtük a kenyereket, hozzá a kolbászt, és beszélgettünk, beszélgettünk. Időnként Zsuzsa lányom sikoltzott a másik szobában: „vizet kérek, szomjas vagyok”. Kimentem, adtam neki vizet, gyorsan visszajöttem, és újra bekapcsolódtam a diskurzusbá. A beszélgetés összevissza csapongott, de a legfontosabb az volt benne, hogy együtt vagyunk, mások vagyunk, kizárjuk magunk körül a világot: mi vagyunk a ködkolostor.

A kommuna gondolata már nagyon erősen munkált bennem. Magammal hordtam a kibuc eszméjétől *A családforma és kommunizmus* című cikkemen át '68-ig és tovább – talán még ma sem adtam föl végleg, ma is vágyom rá. Milyen jó lenne közösségben élni! Persze úgysem kerül rá sor ebben az életben. Ma már nem kell senkinek a közösség. Individualista világban élünk. De egész életemben élt bennem az álom a közösségről, amely személyes barátságok köré csoportosul, közös gondolkodásból, közös elkötelezettségből nyeri a kohézióját: nem politikai, hanem emberi és gondolkodói összetartozásból táplálkozik. Nem tudom feladni ezt a gondolatot...

Kende Laci Széchenyiről akart könyvet írni, ezért mindenki Széchenyiről beszélt. Surányi Bálint a futballpszichológiáról tervezett könyvet, tehát mindenki a futballpszichológiáról fejtette ki a véleményét. Kollektív szellemi körre emelkedtünk. Együtt jártunk színházba. Együtt néztük meg a Básti Lajos alakította Oedipust. Előadás után betértünk egy kocsmába, sört vagy bort ittunk, és nagy lelkesen elemeztük Básti játékát. Sokat jártunk így színházba, hangversenyre. Összeesküvőkként bújtunk egymáshoz a szünetben, hogy lelkesen kitérjünk, mi is történt az első felvonásban. Másoknak csak biccentettünk, gyorsan köszöntünk, vagy azt sem. A „ködkolostor” izgatottan megtárgyalta, hogy játszott ez, hogy játszott az, mi hogy értelmeztük volna a szerepet. Azt a kis kulturális anyagot, amit épp aznap kaptunk, feldolgoztuk, és a feldolgozás során minden olyan széppé, érdekessé és jelentőségteljessé vált. Attól, ahogyan beszélünk róla. Felfedeztük a hermeneutikát. A közös interpretáció megsokszorozta az élményt.

Először Szerdahelyi kezdett el a hatalom felé sasszégni, és a végén kikerült a ködkolostorból. A hatalom minden körből kiszippant embereket. A kör fejét is kiszippantotta, akit Hermann Istvánnak hívtak. Szerdahelyi és Hermann jó barátok maradtak, akkor is, amikor mind a ketten ki lettek szippantva. Hermann számított a kör sztárjának, ő mesélt vicceket, ő látta el humorral és történetekkel az egész társaságot. Ő volt az öreg, a vezérszónok. Lassan a társaság is átalakult. Márkus György és Márkus Mária csatlakoztak, továbbá Sós Vilmos és akkori felesége, Edo. Ők nem voltak a ködkolostor tagjai, de lassan összemelegedtünk velük. Márkusról már tudtuk, hogy nem „orosz kém”, és nem kommunista funkcionárius. Úgy változtak körülöttünk az emberek, mint Thézeusz hajója, amelyben minden alkatrészt kicserélnek, mégis ugyanaz a hajó marad.

A „ködkolostor” hőskorában még kenyér, kolbász és tea dívott, de később egyre nagyobb szerepet töltött be a vodka. '58-'59-'60: a vodka kora. A sötét alagútlét kétségbeejtő. Sohasem jutunk ki belőle! Életemben először akkor estem depresszióba. A „ködkolostor” ellenére úgy éreztem, hogy teljesen elszigetelődtem, vége az életemnek, képességeim kimerültek. Mindez egészen addig tartott, amíg bele nem fogtam az Arisztotelész-könyvembe, ami kihozott ebből a depresszióból. Naplót is vezettem '61-ig. Amikor Ferivel a szerelem elkezdődött, akkor hagytam abba. Tehát a depressziómnak nemcsak a közélet volt az oka, hanem a Hermannhoz fűződő, egyre problematikusabb kapcsolatom is. Hermann kezdett úgy viselkedni, mint egy parvenü – egyre kevésbé tudtam tisztelni és becsülni, ami növekvő feszültséget gerjesztett bennem. Állandóan együtt voltunk: együtt gondolkoztunk, sétáltunk, kirándultunk, együtt voltunk az ágyban – semmi leírható baj nem történt. Csak azt éreztem, hogy valami nagyon nincs rendben, de nem tudom, mi. Elment az életkedvem. Minden reggel úgy ébredtem fel, hogy nem érdemes, ezt a napot nem szabad végigcsinálni. Már nincsen értelme. Nem csoda, hogy szívesen vettem részt az

iddogálásban. Ittunk kollektíve, de ittam Bródy Francival kettesben is; jártunk eszpresszókba, és konyakoztam. Az ital vette föl a küzdelmet a depresszióval: konyakot, vodkát ittam, és nem pezsgőt vagy bort. A részegség nem tartozott a természetemhez. Életemben egyetlenegyszer ittam részegre magamat, de akkor részeg is akartam lenni: megmondtam Pistának, hogy el akarok válni tőle.

A többiek élete sem volt rendben. A politikai és a személyes életet nem lehetett teljesen elválasztani, s Magyarországon még nem alakult ki a promiszkuitás. Ez későbbi fejlemény. Az én időmben még komolyan vettük, hogy valaki valakivel együtt van, és borzalmas lelki megrázkódtatást jelentett, ha valaki lefeküdt valaki mással, mint akivel együtt volt. Ez nem volt természetes, nem volt mindennapi esemény. Örülök, hogy ez így volt, és hogy kimaradtam a promiszkuitás korából. Kultúránkhoz inkább a melankólia, a depresszió, az idegesség, az ivás és a kétségbeesés tartozott. Sokszor elmondtuk, hogy az életnek nincs értelme, a politikából nem lesz semmi, az ország beleszorult egy alagútba. Nem tudtuk még, hogy Nagy Imrét ki fogják végezni, de az reálisnak tűnt, hogy visszajön Rákosi vagy a rákosizmus – akkor mi mehetünk a börtönbe vagy a koncentrációs táborba. A Szovjetunió menthetetlen, a kommunizmus menthetetlen, reformok itt sohasem lesznek. A reform illúzió, kutyából nem lesz szalonna. Ezt mind előadtuk, és közben iszogattunk. Ki félrészegen, ki spiccesen adta elő a kétségbeesését: soha nem lesz semmi az egész ügyből. Emellett még jól is éreztük magunkat, mert mégiscsak együtt voltunk, együtt sírtunk és együtt zokogtunk, nem voltunk magányosak, hiszen volt egypár ember, aki ugyanúgy érzett, mint mi.

A Kossuth Zsuzsa Gimnáziumban Kovács Éva párttitkár és Pál Lajos igazgató fogadott. Pál igazgató úr joviális, bürokratikus figyelemmel fordult hozzám. Nem várhattam tőle semmit: se jót, se rosszat. Azt teszi, amit mondanak neki. Kovács Éva meggyőződéses kommunista volt, elvekkkel. Az én elveimet elveti, de nem követ el semmi rosszat ellenem, mert tisztességes. Ő a kommunista, nem a párt. Tudtam róla, hogy lesbikus, és tiszteltem benne a másfélét. A páriaszapot éreztem rajta, és ez szimpatikussá tette, annak ellenére, hogy dogmatikus elveket képviselt. Amikor kizártak a pártból, elmondtam neki, hogy megvédtem az álláspontomat. „Legalább *offében* vagy a lelkiismeretteddel.” Ezt a szót használta. Egy kommunistától nagyon szépnek találtam.

Kommunista hírében álltam, a kollégák többsége viszont vallásos ember volt. A kommunisták pedig tudták, kirúgott ember vagyok. Így hát semmiféle kategóriába nem tudtam beilleszkedni. Ha lyukasórám volt, lerohantam az eszpresszóba olvasni. Vettem magamnak egy forintért feketekávé. Nem akartam egy órát sem eltölteni a tanáriban. Nem akartam beszélgetni az emberekkel. A diákjaimmal igen. Kedveltem őket, szerettem magyar irodalmat tanítani. Időnként franciát is, noha nem tudok franciául, vagy németet is, amit tudtam. A nyelvtant, ha tehettem, elsikkasztottam, mert utálok a nyelvtan minden formáját. Diákjaimmal irodalmi naplót vezettem. Ha valaki leírta őt könyv tartalmát és róla a véleményét, kapott érte egy jelest. Ha valaki felmondott egy nem kötelező verset, azért is. Sok diák egyáltalán nem kedvelte a tárgyat, de megtanult egy József Attila-, egy Ady-, egy Kölcsey- vagy egy Berzsenyi-verset, kiállt, szépen elszavalta, én erre minden további nélkül beírtam a jelest. Szerintem sokkal többet ér egy vers memorizálása, mintha elbögik, kik voltak Petőfi szerelmei. Amikor az irodalmi önképzőkör elnöke lettem, bírósági tárgyalásokat rendeztünk. Elolvastuk a *Goriot apót*, és Rubempré viselkedéséről tárgyalást tartottunk. Ludassy Mari kapta a Rubempré-perben a fővádló szerepét – nem tudtam, hogy Robespierre-rel rossz viszonyban lesz a későbbiekben. Kitűnően alakította a szerepét, őt javasoltam diáktitkárnak. Pál igazgató behívott: „Nem lehet.” „Miért nem?” „Ludassy Mária a klerikális reakció képviselője.” „Pál elvtárs, ha Ludassy Mária nem lehet az önképzőkör diáktitkára, ezennel lemondok az önképzőköri elnökségről.” A tanárok semmit sem csináltak ingyen. Kevés volt a fizetés, a túlórákért pénzt kapunk. Az önképzőkörért egy fityinget sem. Egyedül én vállaltam szívesen ezt a munkát, mert munka volt ez és nem is könnyű. Más nem találtak volna a helyemre, úgyhogy meggondolták, amit mondtam, így lett Ludassy az önképzőkör diákelnöke. Negyven év után megkérdeztem Marit: „Mari, mit jelent az, hogy te voltál a klerikális reakció képviselője? Miután soha életemben nem voltál klerikális.” (Én igazán ateista zsidót még nem láttam, sem kálvinistát. Gershom Sholemnek igaza van: minden zsidó bizonyos fokig vallásos. Ateista, szerintem, csak a katolikus lehet igazán.) Azt válaszolta: „Félreértettek. Nem voltam vallásos, nemhogy klerikális. Nem akartam belépni a KISZ-be. Megkérdezték, miért. Azt válaszoltam: lelkiismereti okokból. Ezt értelmezték úgy, hogy

vallásos vagyok. Nem kérdezték meg, pedig megmondtam volna: utálok ezt a rendszert, ez a lelkiismereti ok. De nem kérdezték meg, ezért lettem a klerikális reakció képviselője.”

Nem az okozta a depressziót, hogy nem jelent meg tőlem semmi, hanem az, hogy nem tudtam dolgozni. Nem volt időm. Gimnáziumban tanítok, föl kell készülni az órákra. A nyári szünet nem elegendő, hogy a saját munkámat folytassam. Kisgyerekem van, szombat-vasárnap és egész nyáron vele kell törődnöm. Először újraírtam az egyetemi jegyzetemet, a *Szándéktól a következményig* első variációját. Majd a *Szociáldemokrata etikát* kezdtem írni, és egy kis könyvet Anatole France *Az istenek szomjaznak* című regényéről, amit a sztálinizmus allegóriájának lehetett felfogni. Így, allegóriákba csomagolva sem lehetett kiadni. Amire kiadhattam volna az íróasztalfióknak szánt írásaimat, jó részük elavult. Kosztolányi-könyvemet, Kosztolányi elleni támadásként, mindenki félreértette. Kosztolányit persze nagyon szerettem, de a „magyar íróknak ajánlom” dedikálása arra célzott, hogy Kosztolányi elárulta '19-et, amelyet annyira szeretett és támogatott. Nem értették meg, hogy ez az allegória '56-ra mutatott. Az írók ne árulják el '56-ot. Szó szerint vették, amit írtam – nagyon sajnálom.

Lukács is félre volt téve. Pista és én jártunk hozzá, és lassan Vajda Misu is. Márkus még nem. Lukács nagyon szerette Eörsi Pistát, de ő sohasem tartozott a társaságunkba. Valamikor jóban voltam vele, de hamar bevégződött ez a kapcsolat, aminek részemről nem volt politikai oka. Rühelltem, ahogy Eörsi Pista az első feleségével, Verával viselkedett, akit nagyon-nagyon szerettem. Pista raboskodása alatt Verát rendszeresen látogattam, úgy éreztem, hogy Pista, amikor kijött a börtönből, hűtlen lett hozzá, nem honorálta a jóságot és azt az odaadást, amit Vera nyújtott. Pistát, az önző férfit nem tudtam szeretni, nem tudtam vele kapcsolatot teremteni. Később ez kölcsönös ellenszenvvé nőtt. Gyuri bácsival mindig filozófiai problémákról beszélünk. A Budapesti Iskola ekkor indult – anélkül, hogy tudtunk volna róla. Az Iskola még nem létezett, de az a baráti kör már igen, amelyből hamarosan megszületett.

Lukácsnak nem szóltam a depressziómról, a magába temető alagút fenyegetéséről. Nincs szükségem arra, hogy magamról másnak beszéljek, s így szabaduljak a terheimtől. A bajaimat önmagammal intézem el. Engem az érdekel, hogy a másik miként gondolkodik, érez: arra vagyok kíváncsi, mit tud magáról elmondani. Nem vagyok nárcisztikus vagy egocentrikus. Bár tapasztalataim szerint a legtöbb zsidó férfi egocentrikus és nárcisztikus, de a zsidó nő nem. Boldog és boldogtalan nárcisztikus zsidó férfiakat különböztetek meg. A boldog mindig elégedett önmagával. Kétség sem férhet hozzá ugye, hogy mindenki szereti, ezért aztán nem veszi észre, ha mégsem. A másik szerencsétlenebb. Üldözési mániától szenved. Azt hiszi, hogy senki sem szereti, ami épp ezért végzettszerűen be is következik. Lukács szinte soha nem beszélt önmagáról. Ebben az időben kezdte az *Esztétikát* írni. Az elméleti problémáit senkivel sem tudta megbeszélni. Alapvető emberi igény, s ez független attól, hogy valaki nárcista vagy sem, hogy beszéljen arról, amivel foglalkozik: ellenőrizze gondolatai hatását vagy helyességét, kipróbálja azokat egy vitapartneren. Minden egyetemi tanár, magamat is beleértve, a gondolatait a diákjain próbálja ki. Az ő szellemükön zongorázunk egy szemináriumon vagy előadáson. A tőlük érkező kérdéseken, válaszokon mérjük le, mit érnek a gondolataink. Lukács már nem tanított, nem volt módja a diákokon kipróbálni, amit gondolt. Magányos monológból pedig ritkán születik jó filozófia. Én voltam a lakmuspapír, rajtam kísérletezte ki a gondolatait. Elmesélte, mi foglalkoztatja, melyek a megoldásai, hogyan építi föl az *Esztétikát*. Az *Esztétika* első variációja már '56 előtt készen állt. '56-ban fölmentem Gyuri bácsi lakására, elvittem az egész kéziratot, és Jánossy Lajos segítségével fotókópiát készítettem róla, ha isten őrizz, valami történik Gyuri bácsival, és elkobozzák a kéziratot, maradjon egy példány. Gyuri bácsi, amikor visszajött Snagovból, az egészet átdolgozta, és megpróbálta befejezni. Hiába volt mellette a felesége, akivel mindent megbeszélte, ő mégsem volt filozófus. Rám volt szüksége. Fejezetről fejezetre elolvastam és megkritizáltam az *Esztétikát*. Fiatal voltam és szemtelen – noha nem mondtam meg mindenről, ami nem tetszett, de elég sok helyen felvettem bizonyos problémákat. Ahol tudtam, mit javasoljak egy-egy kritikus rész helyett, ott szóltam. Én sem tanítottam az egyetemen, nekem sem volt már egyetemi hallgatóságom, amely válaszolni tudott volna. Hosszú ideig be sem tehettem a lábamat az egyetemre, s csak személyes beszélgetésekben bonthattam ki, hogy mit gondolok. Gyuri bácsi kitűnő beszélgetőpartner volt. Bár abban az évben az ő problémájáról beszélünk, de '58-'59-ben, amikor az *Arisztotelészt* írtam, én vittem a kéziratomat hozzá, hogy azzal foglalkozzunk. Nem jó, hogy én megírom a magam etikáját, mielőtt ő megírja a sajátját – tiltakozott. „Ha Ön megírja az etikáját, az nagyszerű lesz, biztos

ezerszer jobbra sikerül, mint az enyém, de én is megírom a magamét” – válaszoltam. Feri véletlenül jelen volt a beszélgetésnél; majdnem elájult, amikor ezt meghallotta. „Hogyan lehet Gyuri bácsival így beszélni?” Idegesített, ha valaki azt mondja nekem, akárki, akár egy géniusz is, hogy amíg ő nem írja meg az etikáját, addig én se írom meg az enyémet. Végül is nem írta meg, hiszen belebonyolódott az ontológiába. Ha megírta volna, akkor se lett volna jó. Nem mintha az enyém kitűnő lett volna, de valamivel azért több volt benne, mint amit Gyuri bácsi akkor meg tudott volna csinálni. Jól működött az ösztönöm, hogy nem vártam meg. Éreztem, hogy amit én etikában gondolok el, annál ő soványabbat gondol. Lukács géniusz volt, és én sohasem leszek több, mint egy tehetség. Nem akarom magamat vele mérni. Csak az a Lukács, akivel én akkor beszéltem, nem volt már az a géniusz, mint az a Lukács, aki saját *Etikáját* megfogalmazta 1911–12–13-ban. A konkrét időben amit én gondoltam, az jobb volt, mint amit ő gondolt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy bármilyen módon – színvonalban vagy akárhogyan – Lukácshoz hasonlítanám magamat. Ő a XX. század egyik legjelentősebb filozófiai elméje és újítója.

Nagy Imre kivégzése borzalmas sokként ért mindenkit, mi is az újságból értesültünk róla, mint az egész ország. Feri előtte azt mondta, ha Nagy Imrével bármi történik, kimegy az utcára, és egyszemélyben tiltakozik. De Nagy Imrét kivégezték, és Feri se csinált semmit. Senki sem csinált semmit. Ez a tehetetlenségünkkel való olyan „érzéki” szembesülés volt, amire rossz visszagondolni. Szégyellem magam érte. Tehetetlenségnek éreztük magunkat, és kezdtünk mellébeszélni. Tudtuk, hogy a sebek gyógyíthatatlanok, ezért „beszéljünk másról”. Lépjünk egy másik világba! A filozófia: egy világ. Más. Be lehet lépni a realitásból a mese világába. Hol volt, hol nem volt, volt egyszer egy ember, volt egyszer egy király és annak három lánya. Ilyen a filozófia. A király három lányának nincs köze a mocskos falusi kunyhóhoz, ahol a nagymama az éhező unokájának a Hamupipóke-vagy a Piroska és a farkas-sztorit elmeséli. A bennünket körülvevő világnak nem volt köze ahhoz, amiről Gyuri bácsival beszélünk. Hol volt, hol nem volt, az Óperenciás tengeren túl volt egyszer... – elkezdünk beszélni erről a másik világról, a filozófia világáról. Hogyan egyesül a világszerűség a szimmetriával és a harmóniával? Külön jelenik-e meg a világszerűség és a szimmetria, vagy együtt élnek, egyesülnek? Csak pozitív katarzis létezik-e, mint Gyuri bácsi állította, vagy negatív katarzis is van, ahogy én állítottam? Ilyen és más hasonló kérdésekről szólt majdnem minden beszélgetés. Amíg Gertrúd élt, '62-ben vagy '63-ban halt meg, tehát még a reformkorszak előtt, addig is jártunk Gyuri bácsihoz vacsorázni, de a rendszeres vacsorázások már a Budapesti Iskolához köthetők, amikor Gyuri bácsi fölolvast nekünk a kéziratából. Korábban nekem is olvasott föl cikkeket, amelyeket Németországból kértek tőle, mert Németországba továbbra is írhatott tanulmányokat vagy új előszavakat a könyveihez, amit aztán az Aufbau Verlag ki is adott Berlinben. Fölolvasta őket, és véleményt kért. Szellemi kooperáció jött létre közöttünk. Hirtelen rájöttem, hogy egyenlőek vagyunk. A filozófia egyenlősít. Ez nagy felfedezés volt. Feri ezt megdöbbenéssel fogadta, mert számára Lukács az apát jelentette.

Az etika már az elhibázott Csernisevskij-könyvben is izgatott. Szerettem volna kijavítani, már azzal a följelentetett jegyzettel is, és az abból írandó könyvvel. Szerettem volna tudni, hogyan válik lehetségessé Auschwitz vagy a Gulag. Mi történik az emberekkel? Miért vesznek részt a szörnyűségekben? Miért nem éreznek lelkiismeret-furdalást a részvételükért? Hogyan létezhet gonosz a világon? Szerettem volna megérteni a gonosz működését a világban. Ha már az etika érdekelt, fontosnak tartottam visszamenni az etika őstörténetéhez. Arisztotelészre esett a választásom. Főként a középérték elmélete foglalkoztatott, amit az erény kérdésének nevezünk. Mi az erény? Hogyan lehet az erényt megfogalmazni? Arisztotelész-könyvemnek az a fő hiányossága, hogy nem ismertem a korabeli irodalmat. Sok mindent „felfedeztem”, amit mások régen felfedeztek előttem. Platón és Arisztotelész metafizikája abból alakul ki, hogy modellnek veszik a munkát. A techné a metafizika modellje. Ugyanezt írja Heidegger, amikor a metafizikát kritizálja. A metafizika a technén alapul, s az már magában foglalja a szubjektum–objektum világképet. Ugyanezt mondtam én is, de nem ismertem Heidegger késői írásait. Ha ismertem volna kortársaim munkáit, legalább bent lettem volna a diskurzusban. Másképp írtam volna meg ezt a könyvet, s akkor még ma is kiadható lenne. Bár a könyvnek szerintem ma is vannak nagyon jó lapjai. Szűz könyv volt: szűzen maradt mindattól, amit mások abban a korban írtak. Egyedül Sartre-t ismertem alaposan, rá sokat hivatkoztam, és a szókratészi dialógusokat az egzisztenciálfilozófiával hoztam kapcsolatba – és milyen igazam volt! Csak nem tudtam azt, hogy Kierkegaard és Hannah Arendt kései írásaiban ezt egyszer már megtették. Itt a tudatlanság volt a probléma, nem a gondolkodás, míg a

Csernisevszkij-könyvemben rosszul gondolkoztam. Megcsináltam az *Arisztotelészt*. Befejeztem, újraírtam '61-'62-ben, és amikor kiadták, akkor is újraírtam. Ez volt az első filozófiai könyvem, amit 1956 után kiadtak.

Az ivászatok nemcsak politikai reménytelenséget tükröztek, hanem azt is, hogy valami nem működik a házasságban. Hermann kompromisszumot akart kötni a rezsimmel. Nem mintha jobban szerette volna, mint én, hanem azért, mert alkalmazkodni akart hozzá. Megmondta: „Gyerekem, nincs más mód, bent vagyunk az alagútban, s ha nem akarunk úgy meghalni, hogy egy csöpp siker sincs az életünkben, csapjuk be őket. Csináljunk úgy, mintha egyetérténénk velük, és öt perc múlva megszerezzük az állásokat, nagyobb lesz a szabadságunk.” Ösztönösen ellenálltam. Moralistának lenni nem mindig jó dolog, de ebben az esetben hasznosnak mutatkozott. Hermann stratégiáját aljasságnak gondoltam. Most kell rájönnöm, hogy nagyon rendes emberek is ugyanígy viselkedtek. Azt mondták: egy életünk van, itt vagyunk, hát miért ne alkalmazkodjunk? Hermann nem tudtam többé tisztelni. Csak bátor ember méltó a tiszteletemre. Mindig az volt az elképzelésem a férfiről, hogy bátornak kell lennie. Legyen erős, kitartó és bátor. Hermann nem felelt meg a férfiaságról alkotott képemnek. Nem volt benne nagy méltóságérzet, nagy bátorság. Bohóckodott. Szeretem a tréfát, viszont annál kevésbé azt, aki bohócot csinál magából. És megőrült a féltékenységtől. Minden férfira féltékeny volt, ok nélkül. Ha leültem egy baráttal beszélgetni, és ittam vele egy pohárral, már felébredt a féltékenysége. Nem rúzsozhattam ki a számat. Hozott egy zsebkenőt, és letörölte. Ne használjak arckrémeket! Mindig attól félt, hogy szép leszek. Nem hagyta, hogy azzá váljak, aki és ami szerettem volna lenni. Nagyon kevesen hagytak annak lenni, ami lenni akarok, de ő ezt az átlagon felül nem hagyta. Addig volt féltékeny, amíg végül okot adtam rá neki.

Féltékeny volt a munkámra, mert meg volt győződve róla, hogy amit ő ír, az sokkal fontosabb. Mindenkinek azt mesélte, hogy mindent, amit én írtam, azt valójában ő írta. Az *Etikát* is, az *Arisztotelészt* is, én csak a nevemet adtam hozzá. Féltékeny volt Lukácsra, mert Lukács engem többre tartott, mint őt.

Ontotta a cikkeket a Kortársban, az Új Írásban. Színházról, erről-arról. Azaz beállt a csahosok sorába. Félcsahos lett. Mentegette az írókat, akik kompromisszumot kötöttek, mentegette a rendszert, amely az írókat kritizálta. Az írószövetségi vitákban a csahosokkal szemben – nem mondom, hogy szimpatizáló, de – elnéző magatartást tanúsított: kezdte magát behízelegni a rendszerbe. Nemegetszer előfordult, mivel én gépeltem a cikkeit, mert nem tudott gépelni, hogy azt mondtam neki: „Pista, ezt nem írom le.” „Miért?” „Mert ezt a hazugságot én nem írom le. Ha akarod, írd le te.” Hermann lassan jól beszárjolt ember lett az Írószövetségben. Folyton hajtogattam: „Ezt ne írd le!” Én nem írtam le ilyeneket. Ellenben hasznot húztam abból, hogy ő leírta. A felesége voltam, és azzal, hogy ő kompromisszumot kötött, hiába nem tettem ezt magam is, mégis hasznot húztam belőle. Ha az Írószövetség elküldte Hermannat az Írószövetség pénzén cseh-szlovák körutazásra, akkor én mint a felesége hasznot húztam abból, hogy Hermann bedolgozta magát a rendszerbe. Legerősebben 1960-ban döbbsentem rá kétes szerepemre, életem egyik leggyönyörűbb pillanatában. Megkaptuk az útlevelet – világuútlevelet! –, és elutaztunk Olaszországba. Még majdnem senki sem utazott. Igaz, a pénzt nem az államtól kaptuk, hanem Pista hűgától. Vera küldött száz dollárt. Három hétig barangoltunk belőle. Az alagútban éltünk, és engem kiengednek Olaszországba a férjemmel, rendes magyar útlevelel! Hajnalban érkeztünk Velencébe, és ott volt Velence! Velence, Firenze, Róma, le Nápolyig, elmentünk Capriba. Ebből a hatalmas élményből született a reneszánszkönyv. Olaszországból, ami számomra sose lesz ugyanaz, mint volt 1960-ban.

Úgy éreztem, hogy csaló vagyok, és csaló is voltam, mert Hermann-nak járt az útlevel.

Közöttünk a politikai különbség nyilvánosan is fennállt, de mégis hasznot húztam a politikai pozíciójából. A jó lelkiismeretű ember maszkjába bújtam. Nem beszélek úgy, mint ő, nem írok olyasmit, mint ő! De valójában vele együtt csináltam ezeket a dolgokat. Két év múlva ismét útlevelet kaptunk, Párizsba. Megéreztem, ha én elmegyek Párizsba, akkor olyan hazugságot követelek el, amelyet még addig soha. Nem volt könnyű döntés, nagyon nagy csábereje volt Párizsnak. Nem megyek. Ő nagyon akarta. Félttem a feszültségtől, amelyet az olaszországi út okozott.

Nagyon szerettem Pistával utazni. Ugyanazokat a dolgokat szerettük, és mindent jól megbeszéltünk egymással. Vad körülmények között laktunk, gyakran diákszállóban, ő a fiúkkal, én a lányokkal, tizenkét ágyas szobákban. Rómában a Magyar Intézetben láttak minket vendégül, Pista protekciója révén. A száz dollárból csupán spagettira futotta, és csak olyan helyen ettünk, ahol nem

volt coperta, azaz teríték; ma már ilyen hely nincs is. Soha nem ittunk szódavizet, semmiféle üdítőitalt, csak forrásokból ittunk, ami Rómában nagyon egyszerű volt, mert tele van kutakkal a város. Feketekávé naponta egyszer engedélyeztünk magunknak, azt is állva fogyasztottuk el. Estére vettünk egy darab kenyeret, egy szelet sajtot, és egy lépcsőn ülve elmajszoltuk. Velencében a Scola Marconiban laktunk, egy nyári diáktábornak berendezett iskolában, Firenzében a Viale Michelangelóban, egy diákoknak fenntartott kastélyban. A nemi élet gyakorlása persze ezeken a helyeken akadályokba ütközött, nem akarom részletezni, milyen kalandok árán oldotta meg az ember – fiatalon mindenre képesek vagyunk. Felejthetetlenül szép utazás volt, mégis nyomott a lelkiismeret. *A reneszánsz embert* azért írtam, hogy legalább emlékeztessen, visszavigyen Olaszországba. Más motivációk is közrejátszottak, de e nélkül az utazás nélkül nem írtam volna meg. Nem lehetett azt másképp, mint a közvetlen látvány tapasztalatából megcsinálni. Amikor Gyuri fiam született, '64 őszén, akkor kezdtem írni. '62 júniusában Ferihez költöztem.

A Ferivel való megállapodásban nem szerepelt, hogy hozzáköltözöm. Annyira tiltakozott minden porcikám a párizsi út feszültségétől, hogy robbanásszerűen provokálta a szakítást. Egy Kossuth Zsuzsa gimnáziumi banketten részegre ittam magam, és onnan hazaérve mondtam meg Pistának, hogy el akarok válni tőle.

A rendszerhez való alkalmazkodásnak messzemenő következményei vannak. Az ember más társaságot választ, más emberek között akar élni, más attitűdöt alakít ki a világgal szemben. Más ítéleteket alkot. Ez nem vélemény kérdése, hanem az életformáé. Én parnevüt nem becsülök. Mióta elkezdtek ezt az interjút, újra végiggondoltam életemnek ezt a jelentős fordulópontját. Korábban azt mondtam, hogy „ez a konfliktus csak egy ilyen, parnevü-pária sorsokkal és attitűdökkel leírható rendszerben következhetett be, s egy maihoz hasonló, nyitottabb világban az egyébként minden más szempontból kitűnően működő házasságunk nem bomlott volna föl”. Nem biztos, hogy igazam volt, amikor ezt mondtam. Minden korban és rendszerben léteznek parvenük, ha más súllyal, más megjelenési formákkal, funkciókkal is. Tehát minden rendszerben adódhat úgy, hogy az ember nem tud egy parvenüt tisztelni. Néha fölélmeyedett bennem valami, amit megvetésnek neveznek. Csúnya szó. Ki kell mondanom: néha megvetést éreztem, és ez nem valami jó dolog egy szerelmi házasságban. Feribe beleszeretni természetes volt. Ha beleszeretek valakibe, még nem kell otthagynom a férjemet. A második házasságomban is beleszerettem másba, de eszembe sem jutott Ferit otthagyni.

Pistát tehetségesebbnek tartottam, mint amilyenek ma tartom. A válás után is. Azóta kiderült, hogy az életében semmi olyat nem írt, amit ma újra ki lehetne adni. Nem lett tehetséges. A tehetség ugyanis nem csak okosság kérdése. A jellemé is. S persze a kitartásé, szenvedélyé. Jellemtelen ember lehet nagy író, csak bizonyos fajta jellemtelenség kell hozzá, nem akármilyen. Jellemtelen ember például nagy filozófus is lehet. De a jellemtelenségnek az a formája, amikor az ember írni tud arról, ami nem a meggyőződése, ellentmond annak, hogy filozófus legyen. Ha valaki hazudik a tollával, akkor nem író és nem filozófus, ha hazudik az ecsettel, többé nem festő, ha hazudik a vonóval, megszűnik muzsikus lenni. Viszont: ha a vonójával hazudik, még lehet filozófus. Abban nem szabad hazudni, ami az alkotás lényege. Hermann, hogy érvényesülhessen, abban kezdett hazudni.

Feri édesapja tisztviselő volt, aki mindig is esztétikával szeretett volna foglalkozni, de túl szegény volt ahhoz, hogy egyetemre kerüljön. Harminchat éves korában munkaszolgálatosként megölték Mauthausenban. Az ő szülei már kikeresztelkedtek, tehát kereszténynek született. Feri mamája is kikeresztelkedett zsidó volt. Tisztviselőnő ő is, a Pajor-szanatóriumban. Nagyon ambiciózus hölgy, aki szintén szeretett volna egyetemre menni, de nem volt rá pénze. Fiatal korában férjhez ment valakihez, aztán elvált, és aztán egy négy-öt évvel fiatalabb férfihoz, Feri apjához ment férjhez. Feri húga posztumusz született, amikor az apja már halott volt – a gyerek akkor fogant, amikor a muszos apa egy éjszakára hazajött. Panni és Feri között semmiféle igazi testvéri kapcsolat nem alakult ki, mert a szellemi érdeklődésük teljesen különbözött, és a korkülönbség is megnehezítette a közeledést. Feri úgy érezte, hogy anyja nem szereti őt, csak a hűgát. Apjáért rajongott, és nagynénjéért is, akit a Vígszínház színésznőjeként parancsoltak le a színpadról a zsidótörvények miatt. Hollósi Ilona volt Zsolt Béla első felesége. Hazajött a deportálásból, Bergenbelsenből, de nem akart egyetlen percig sem Magyarországon élni. Második férjével Angliába ment, eltűnt Feri életéből, aki itt maradt az anyjával, akit nem szeretett, és az apával, aki halott volt.

Tízéves korában hullákat takarított kenyérért a gettóban, mint olyan sok zsidó gyerek. Küldönc és hullatakarító volt – nem nagy nevelődés. Kiheverni ezt nem lehetett. Azok a gyerekek, akik tízéves korukban éltek meg a borzalmat, sokkal kevésbé dolgozták föl, mint én. Túl mély volt a seb, egy olyan korszakban, amikor a sokkról beszélni sem lehetett. Amikor én nem tudtam belépni az Újlipótvárosba, vagy évekig be akartam ugrani a Dunába, tudtam, hogy attól van, mert '44-ben trauma ért – tisztában voltam neurózisom természetével és eredetével. A tízéves nem tudja, nála a neurózis tökéletesen tudat alatt marad, ezért egész életében hordozza. Nemcsak Feri, más barátaim is cipelték ezt az élményt egész életükben, amiből csak az maradt a felszínen, hogy a tízéves gyerekeknek hullákat kell vonszolni. Feri egész életében szeretethiányban szenvedett. De mivel nagyon okos és rettenetesen tehetséges gyerek volt, hihetetlen gyorsan tanult; tizenhét éves korában megnyerte az első díjat a Rákosi Irodalmi Versenyben. Vallásos kommunistaként kezdte, nem tudtam őt a cionizmus számára beszervezni. DISZ-funkcionárius lett belőle. Szélsőséges ember volt. Abban a pillanatban, hogy érezni kezdte: a saját hitében, gyakorlatában valami nem stimmel, képesnek mutatkozott száznyolcvan fokos fordulatot tenni, és elvetni mindazt, amit addig szentírásaként tisztelt. Egyetemre a Lenin Intézetbe vették föl, amit gyűlölt, és átkérezkedett a bölcsészkarra. Úgy zárták ki onnan, hogy szinte egyedülként nem vették vissza, az áprilisi Nagy Imre elleni határozat után, mert makacsul képviselte a Nagy Imre-álláspontot. Radikális páriatermészete volt: mindig az egyik végletből a másikba tudott esni. '56-ban vették vissza az egyetemre. Előtte elment anyagmozgatónak, magyarul: trógernek, azok közé, akik úgy hívták magukat, hogy Isten. Hiszen az Isten az anyag mozgatója. A párt elküldte Ferit a munkásosztályba, hogy tanulja meg a munkásosztály életét – tanulgatta is szegény. '56-ban rehabilitálták, és visszavették az egyetemre. 1956. október 22-én tette le az utolsó vizsgáját. Akkor ismét ragyogó pálya nyílt meg előtte. De 22-ére 23-a következett, és ő a forradalom alatt már megint befeketítette magát. Ahelyett, hogy kinevezték volna fő-fő micsodának, nagyon nehezen tudott még egy középiskolai állást is szerezni. Először általános iskolába helyezték, végül Csepelen, a Kossuth Lajos Gépipari Technikumban kapott magyartanári állást. Mi legalább gimnáziumban tanítottunk. Akadt egypár igen jó tanítványa, akik közül néhányan be is kerültek a magyar kulturális életbe. Ferit szerették a diákjai. Humorosan tudott elbeszélni igaz történeteket. Nem vicceket, mint Pista, hanem igaz történeteket, sok-sok iróniával. Közben állandóan a nyakára járt az Államvédelmi Hatóság. Iskolaigazgatója zsidó ember volt, Kálmán Lacinak hívták. Kálmán Laci opportunist, parvenü kommunista volt, de amikor jött az ávó, magához hívatta Ferit, és azt mondta: „Menjünk ki a folyosóra!” „Ferikém, kérek, ne hagyj semmit az íróasztalodban, valaki holnap kíváncsi lesz rá, mindent pakolj ki.” Többször követelték tőle, hogy Ferit bocsássa el. Ő mindig ellenállt. Jóval később elmondta: „Ferikém, én Mauthausenban megfogadtam, zsidó embernek többé az életben nem ártok.” Feri hosszú ideig tanított a gépipari technikumban, tovább volt rossz helyzetben, mint mi mindannyian. A társaságban én voltam a második legrosszabb helyzetben. Körünk egyes részei egészen jó helyzetnek örvendtek. Márkus Gyuri a Filozófiai Intézetben kutatott. Először az egyetemen, Simonovitsné tanszékén tanított, csomó tanítványt gyűjtött maga köré, akik ma mind jelentős posztot töltenek be a filozófiai életben. Nagy tanár volt, generációkat nevelt fel – taníthatott, mert még mindig jól volt beszárjbolva, mivel Moszkvából jött. Egy ideig hat, hogy honnan jött az ember. '62-től fölmondta az egyetemi állását, nem is marasztalták. Vajda Misu először lelki-szellemi fogyatékos gyerekeket tanított, később azonban ő is a Filozófiai Intézetbe került. Sós Vilmos a Filozófiai Intézetben dolgozott, Kende Laci pedig a Történettudományiban. Hermann elég rövid idő alatt visszakerült a Filozófiai Intézetbe. Jóval hamarabb hagyta abba a középiskolai tanárságot, mint én. Öt év múlva Márkus Mária protekciójára én is szabadultam; Hegedűs András fölvetett az akkor megalakuló Szociológiai Csoportba. Feri azonban még mindig a technikumban robotolt. Mindenki rendelkezett szabad idővel, ő maradt a pária, még mindig kirekesztve a yachtklubból. Írásai megjelenése után is hosszú időnek kellett eltelnie, amíg Lukács el nem intézte, hogy aspiráns lehessen nála, a 60-as évek közepén. Amikor beleszerettem, éppen csepeli páriaéletét élte. Akkori felesége, Telegdi Mari gyerekkori szerelme volt. Jó kémikus, finom, okos, értelmes, asszony – egyidősek voltak. Nem tudom, mi történt vele, nem találkoztam vele azóta.

Almási Miklóséknál házibuliztunk, tánc közben csókolózni kezdtünk, másnap fölmentem a lakására, és lefeküdtünk egymással. Nem lett volna belőle szerelem, ha jól érzem magam Hermannal. Sohasem jutott volna eszembe, hogy Ferire másképp nézsek rá, mint barátira. Mindig fontos volt nekem a véleménye, de mint nő nem vonzódtam hozzá. A csókolózás véletlen volt. Az ő

részéről azonban nem – mint kiderült. Ő volt a kezdeményező, én csak válaszoltam. Fölmentem hozzá másnap, mert influenzás volt, nem kezdeményeztem akkor sem, de fölkínáltam a kezdeményezést – ismerjük ezt. Lefeküdtem vele, ami azért volt furcsa, mert én soha senkivel sem feküdtem le a Hermann-nal való házasságom alatt. Ettől mindig visszariadtam. Most megtettem a szimbolikus lépést. Feri azonnal közölte, hogy ez neki nem elég, mert ő szeret engem, többet kíván tőlem. Olyan szépen mondta, és olyan sokszor, olyan szép szavakkal, hogy elbűvölt vele.

Abban az időben szaladt el Passuth Krisztina Kemény Pistával. Kemény Pista is Szerdahelyi legjobb barátja volt. Nem volt ritka az akkori körökben-időkben, hogy éppen a legjobb barát legyen a következő szerető. Jelentősége volt, hogy lefeküdtél valakivel. Döntő tett. Számomra megrendítő esemény volt, hogy most én ezzel az emberrel lefeküdtem. Még ebben a szűk körben sem feküdt le minden haver mindenkivel. Később igen. Feri nagyon vonzó ember volt, nagyon meleg – a melegséget hangsúlyozom, mert szépen tudta kifejezni az érzéseit. Éreztem, hogy ennek az embernek szüksége van rám. Tudok neki valamit adni. A páriának szüksége van rám. Éppúgy, mint Pista, kitűnő beszélgetőpartner volt. De Pista nem szerette a zenét, Feri viszont szerelmese volt a muzsikának. Koncertre menni, zenéről beszélni vagy zenét hallgatni meghatározóan fontos esemény maradt ettől kezdve mindvégig – majdnem az utolsó pillanatig minden este együtt hallgattunk zenét. Az esztétikai és emocionális élmény közössége valóságos folyamként áradt szét az életemben. Konfliktusok is voltak köztünk, szakítottam is vele egy fél év után.

Fél évig titkoltuk összetartozásunkat Hermann előtt.

Aznap este, amikor részegen megmondtam Pistának, hogy el akarok tőle válni, kimentem a másik szobába aludni, és reggel felhívtam a barátaimat, hol tudnám a következő estét tölteni. Pista ugyanis a képeembe vágta, hogy elmegy a párthoz, és megmondja, hogy azért válok el tőle, mert ellenforradalmár vagyok. Nem bírtam hallani, nem akartam, hogy még ilyeneket is mondjon. Elköltöztem, mert kijelentette, hogy egy tapodtat sem mozdul ebből a lakásból, ez a lakás az övé, noha az én anyámé volt. „Jó, akkor én megyek el.” Egy könyvet sem tudtam tőle megkapni, a saját könyveimet is beleértve, minden holmim nála maradt. A legrosszabb, hogy a lányommal revolverzett... Ezek a dolgok régen voltak. Pista meghalt, és nem akarom az emlékét befeketíteni. A lényeg az, hogy elmentem. Feri is otthagyta a feleségét. Neki is volt egy közös lakása a feleségével, amit a feleségére hagyott, ahogy én is egy bőrdönddel jöttem el hazulról. Elköltöztünk a mamájához. Nem is tudtunk a lakásban lenni vele, állandóan a Belvárosi kávéházban ültünk, hogy csak éjszakára legyünk otthon. Feri nem volt szerelmes a feleségébe, amikor összeházasodtak. Mindig is hajtogatta a fiunkkal kapcsolatban: „Ági, csak azt mondd meg Gyurinak, hogy vigyázzon, nehogy úgy vegyen el valakit feleségül, mint én Marit, szánalomból, mert annak rossz vége lesz. Ne nőszüljön szánalomból, csak szerelemből.”

Hermann válási feltételül szabta, hogy Zsuzsa nála maradjon. Mit válasszak? Vagy sohasem válok el Hermannától, és akkor Zsuzsát magam nevelem, vagy elválok, és akkor a gyermek az övé. Márkus Gyurit elhívtam egy eszpresszóba, azt hiszem, a Greshambe, adjon tanácsot. „Válj el, és maradjon Zsuzsa Hermann-nál. Pista szereti a lányát, de az sem jó, ha nem váltok el. Válj el” – mondta. Fizettem a tartásdíjat, Zsuzsa a szombat-vasárnapot nálunk töltötte. Amikor Hermann megismerkedett a második feleségével, leküldték Zsuzsát Csornára kollégiumba. Ott járt iskolába, többször meglátogattam. Későbbi barátainak egy részét ott ismerte meg. Egyszer ültünk Ferivel otthon, csöngettek az ajtón, megjelenik Zsuzsa, és azt mondja, hogy megszökött, vagy befogadjuk, vagy nem tudja, mi lesz vele. „Itt maradsz!” Ügyvédhez fordultunk, levelet írtunk Hermannhoz, hogy egyezzen bele. Lemondtunk a tartásdíjról. Hermann számára, aki soha nem vetkőzte le jó takarékos zsidó mivoltát, ez döntő érvnek mutatkozott. Mindez a Szent István parki új és jelentősen tágasabb lakásban történt, ahol a lányom beköltözött a cselédszobába. Zsuzsa és én mindig jó viszonyban voltunk, nem tanult jól, de elnéztem neki. Egyik iskolából a másikba kellett dugni, viszont kiderült, hogy a politikában szövetségesre lettünk egymásban. A hatalom- és pártellenesség neki is a vérében, az ösztöneiben van. Amikor egy nagy közkönyvtárban kezdett dolgozni, a politikai kérdésekre őszintén elmondta ellenzéki álláspontját, és ezért kirúgták. Politikai cinkosság szövődött köztünk. Amikor a hetvenes évek elején elbocsátottak bennünket az állásunkból, Zsuzsa megtudta – de ezt csak jóval később mondta el –, hogy Hermann felesége fölszólalt a Filozófiai Intézetben, azt javasolva, hogy állítsanak minket bíróság elé mint a nép ellenségeit, és akkor Hermann is csatlakozott hozzá, s helyeselte eltávolításunkat a magyar kulturális életből. Akkor Zsuzsa szakított apjával, és ez így is maradt majdnem az apja haláláig.

Lukács néha Áginak szólított, de többnyire Heller elvtársnőnek. Korábban, az egyetemen Heller kisasszonynak, aztán elvtársnő lettem. „Heller elvtársnő, nekem annyi pénzem van a takarékbán, hogy nem tudok vele mit csinálni. Adok maguknak kölcsön, szálljanak be egy társasházba, vegyenek meg egy lakást” – mondta, értesülve nyomorúságos helyzetünkről. Kaptunk tőle húszezer forintot. Rengeteg pénznek számított. Beszálltunk a Széchenyi utca 1-ben épülő társasházba. Később visszaadtuk Gyuri bácsinak a kölcsönt. A ház nem volt kész, fél évet még ki kellett várni. Márkusék kétszoba-hallos lakásának a halljába költöztünk. Gyuri, Marisa, a két fiú – és mi a hallban Ferivel. Ott mondta a kisebbik fiú, Márkus Andris az apjának, hogy a Fehérék sokkal gazdagabbak, mint te, mert neked két cipőd van, nekik meg négy. A négy a kettőnké volt. Fél év múlva költöztünk be a Széchenyi u. 1-be, a 28 négyzetméteres lakásba, ahova egyszerre két barátot nem tudtunk meghívni, mert hatnál többen nem fértünk el. Ott, abban a lakásba született meg Gyuri fiam, 1964-ben.

Hermann választás elé állította a barátainkat: vagy vele érintkeznek, vagy velem. Én nem állítottam az embereket választás elé. Ez kifizetődőnek bizonyult: tőlem tarthatják a kapcsolatot vele is, velem is. Hermann ugyanis a diktátumával azt érte el, hogy mindenki bennünket választott. Misu és Judit vele szimpatizáltak inkább, de amikor Pista választás elé állította őket, és elmondta, hogy minden könyvem ő írta, Misu megvonta a vállát, és azt mondta, „engem ez nem érdekel”, és nem ment tovább hozzá. Ferivel eldöntöttük: ha kérdezik, miért váltunk el, nem beszélünk róla. A régi baráti kör a mienk lett. Pista egy másik baráti kört alakított ki, amit én már nem ismertem. A mi körünk lett a magva annak, amit később Budapesti Iskolának hívtak. Tovább szűkült. Márkusékra, Vajdáékra és mi kettőnkre.

Pistát egyszer még meglátogattam a kórházban, amikor a sérvét operálták. Soha többet az életben nem láttam. Amikor hazajártunk Ferivel Magyarországra, a lányom, Zsuzsa, aki nagyon belemerült a szamizdatba, egy kölcsön videolejátszón napokon keresztül fekete dobozos filmeket vetített nekünk. Mutatott egy Lukács-filmet is, amit Kovács András rögzített. Több interjúalany is beszélt Lukácsról, az egyiket nem ismertem fel. „Ki ez az ember?” Zsuzsa: „Az apám.”

(Folytatjuk)